

ŽIVOT I DJELO STEFANA MITROVA LJUBIŠE U AUSTRIJSKOJ DALMACIJI OD 1822. DO 1878.

Miodarka TEPAVČEVIĆ

Univerzitet Crne Gore

Filološki fakultet – Nikšić

Nikšić, Crna Gora

Ivan TEPAVČEVIĆ

Univerzitet Crne Gore

Filozofski fakultet – Nikšić

Nikšić, Crna Gora

UDK: 94(497.5-3 Dalmacija)“1822/1878“ : 929

DOI: 10.21857/m3v76t5rdu

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno: 21. travnja 2022.

U ovom ćemo radu na temelju arhivske građe i relevantne povijesne literature rekonstruirati složene društveno-političke, kulturno-prosvjetne odnose i djelovanje Stefana Mitrova Ljubiše na području Dalmacije u XIX. stoljeću, otkrit ćemo nove detalje te sagledati mnoge pojave tijekom njegova bogatog društvenog i političkog djelovanja. Temeljitiije proučavanje Ljubišinih govora, zapisnika sa sjednica Dalmatinskog sabora i Carevinskog vijeća dalo bi novo svjetlo za upotpunjavanje slike vremena u kojem je živio i stvarao Stefan Mitrov Ljubiša.

Gljučne riječi: Stefan Mitrov Ljubiša, Dalmacija, Dalmatinski sabor, XIX. stoljeće.

UVOD

„Pravda je temeljni princip političke slobode. Sloboda bez pravde je nepojmljiva. Povjesnica nas uči da su oni narodi i skupštine koje su zanemarile pravdu, uništile slobodu, što prvo izaziva nemir, zatim razuzdanost, na što čovječanstvo odgovara nametanjem apsolutizma, despotizma i drugih stega.“ (Stefan Mitrov LJUBIŠA)

Nacionalno i političko djelovanje Stefana Mitrova Ljubiše, kao političara i izaslanika Boke u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću, njegovo neveliko, ali dragocjeno (kao znanstvena i kulturna baština) književno djelo i danas nude dosta tema istraživačima različitih interesa, kako jezičnih tako i povijesnih. Kao jedan od najistaknutijih predstavnika Boke Kotorske, Ljubiša je imao istaknutu ulogu u političkim, nacionalnim i kulturnim događanjima, počevši od buđenja nacionalne svijesti, položaja jezika u javnom životu i sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Cilj ovog rada jest na temelju arhivske građe i relevantne povijesne literature odgovoriti na sljedeća istraživačka pitanja:

U kakvom je društvenom i političkom kontekstu djelovao Stefan Ljubiša na prostoru austrijske Dalmacije? Kakva je bila Ljubišina aktivnost do ulaska

u politiku, a kakva nakon preporodne i političke djelatnosti do prijelomnog glasovanja u Carevinskom vijeću 1873.? Koje političke kontroverze prate prijelomno glasovanje u Carevinskom vijeću 1873., s naglaskom na Ljubišinom djelovanju u okviru Narodno-srednjačke stranke?

Odgovori na ova pitanja trebali bi otkriti nove detalje i dati doprinos razumijevanju do sada nesustavno istraženih pojava i rekonstruiranja složenih društveno-političkih, kulturno-povijesnih odnosa i aktivnosti Stefana Mitrova Ljubiše na području Dalmacije u XIX. stoljeću.

POLITIČKI I DRUŠTVENI KONTEKST LJUBIŠINA DJELOVANJA

Život i političko djelovanje Stefana Mitrova Ljubiše na prostoru austrijske Dalmacije mora se sagledati u kontekstu realnosti društvenog okruženja i povijesnih okolnosti u kojima se Dalmacija nalazila.

U prethodnim stoljećima razvitak Dalmacije bio je djelomično potican, a djelomično i ometan čestim političkim promjenama, pa su se i teritorijalne granice Dalmacije nerijetko mijenjale. „Od 18. stoljeća taj se pojam upotrebljavao za dio istočne obale Jadrana, od otoka Grgura kod Raba na sjeveru sve do Bokokotorskoga zaljeva i ušća rijeke Neretve na jugu, a uključivao je i otoke na tomu području. Kontinentalna granica u zaleđu protezala se od Obrovca prema Kninu. Na najširem mjestu Dalmacija se proteže oko 60 km duboko u svoje zaleđe.“¹ To je teritorij nekadašnje Mletačke Dalmacije, povijesno oformljen od starih mletačkih posjeda iz XV. stoljeća i od predjela oduzetih od Turske u XVII. i XVIII. stoljeću, pa kao takav predstavlja mješavinu mletačko-turskih utjecaja i ekonomskih osobitosti. Suvremeni pojam Dalmacije odnosi se na područje od otoka Paga i rijeke Zrmanje na sjeveru do Konavala, odnosno do rta Oštro na jugu.²

Krajem XVIII. i početkom XIX. stoljeća istočna jadranska obala, osobito dalmatinski prostor, spada u najnemirnije područje na hrvatskom tlu. Prostor austrijske pokrajine Dalmacije nastao je kao skup nekoliko teritorija koji su imali nejednak društveni i politički razvitak, pri čemu su se razlike između pojedinih dijelova osjećale još u drugoj polovici XIX. stoljeća. U vrijeme

¹ Aleksandar JAKIR, Dalmacija u procesima stvaranja moderne nacije u 19. i 20. stoljeću, *Spalatumque dedit ortum – U Splitu bio je rođen*. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, ur. Ivan Basić, Marko Rimac, Split, 2014., 343.

² Rade PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*. (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860 – 1880.), Svjetlost, Sarajevo, 1968., 11. A. JAKIR, Dalmacija u procesima stvaranja moderne nacije u 19. i 20. stoljeću, 343.

Ljubišina rođenja (1822.) Budva je bila sve do 1918. godine u sastavu „austrijske Dalmacije, formirane poslije 1815. godine od nekadašnjih mletačkih posjeda, Dalmacije i Boke, te Dubrovačke Republike“.³ Svako od navedenih područja živjelo je stotinama godina odvojeno, što je utjecalo na stvaranje nacionalno-političkih, socijalno-ekonomskih i kulturno-povijesnih osobitosti. Iako su imali dosta zajedničkih crta, njihovi međusobni odnosi razvijani su u klimi zasebne autonomije, pa je razumljivo da su ulazeći u austrijsku državu donijeli različito političko, socijalno i kulturno nasljeđe.

Dalmacija je bila jedna od najsiromašnijih austrijskih pokrajina, s brojnim seljaštvom i svećenstvom, osiromašenim plemstvom, slabašnom građanskom klasom i brojnim birokratima koji su branili dalmatinsku autonomnu upravu i protivili se pokušajima i pokretima njezina sjedinjenja s Hrvatskom.⁴ Iako je Dalmacija bila važna zbog zemljopisno-strateškog položaja, među posljednjima se razvila u austrijskim pokrajinama. Krupne političke promjene početkom XIX. stoljeća imale su velik utjecaj i na Dalmaciju. Od 1867. godine, poslije sklapanja austrougarske nagodbe kojom je Habsburška monarhija podijeljena na dvije države, ulazi u sastav Cisalpanije – austrijskog dijela Monarhije. Austrijska vladavina nad Dalmacijom, u razdoblju 1814. – 1918., imala je karakteristike slične mletačkoj. Proces modernizacije tekao je sporo, dalmatinska industrija bila je u povojima;⁵ u društvenom pogledu⁶ osjećala se zaostalost, a uzroci se ogledaju u slaboj povezanosti s ostatkom Monarhije. Glavni grad bio je Zadar, a službeni jezik i dalje je bio talijanski, zahvaljujući stoljetnoj baštini Mletačke Republike.⁷

³ Rade PETROVIĆ, Stefan Mitrov Ljubiša – nacionalni i politički radnik, u: *Stefan Mitrov Ljubiša*, ur. Janko Đonović, Zbornik radova, Titograd, 1976., 125 – 126. U tom razdoblju, tzv. druge austrijske uprave, Dalmacija je bila podvrgnuta posebnoj dvorskoj komisiji u Beču te se sastojala od tri dijela koja su se nazivala Kraljevina Dalmacija: prostori bivše Mletačke Dalmacije, bivše Dubrovačke Republike i Boke Kotorske. Ivo PERIĆ, *Dalmatinski sabor*, Zadar, 1978., 9.

⁴ R. PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću. (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860 – 1880.)*, 17 – 58.

⁵ Boljem poznavanju gospodarskih i društvenih prilika u Dalmaciji u drugoj polovici XIX. stoljeća detaljne podatke nalazimo u prilogu: Dinko FORETIĆ, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX. stoljeća do prvog svjetskog rata, u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, ur. Jakša Ravlić, Zagreb, 1969., 9 – 46. R. PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću. (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860 – 1880.)*, 17 – 58.

⁶ Dinko FORETIĆ, Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX stoljeća do prvoga svjetskog rata, u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, ur. Jakša Ravlić, Zagreb, 1969., 46 – 77.

⁷ Vjekoslav MAŠTROVIĆ, Jezično pitanje u doba narodnog preporoda u Dalmaciji, u: *Narodni preporod u dalmaciji i Istri*, zbornik, Zagreb, 1969., 219 – 242; Dinko FORETIĆ, Borba za ponarodivanje općina u Dalmaciji (1865 – 1900), u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, ur. J. Ravlić, Zagreb, 1969., 89 – 90.

Različito u političkom, socijalnom i kulturnom razvitku „dviju Dalmacija“ ostavila je u nasljeđe i različite probleme, koji će doći do izražaja u XIX. stoljeću, u trenutku kada započinje prva etapa u procesu hrvatske nacionalne integracije. Jedan od važnih problema, kako primjećuje Antoni Cetnarowicz, jest utjecaj unutarnjih čimbenika na razvoj i oblik nacionalnog pokreta u Dalmaciji. Glavni je sadržaj narodnog preporoda u Dalmaciji nedvojbeno činila borba narodnjačkog tabora protiv tradicionalne društvene elite – obrazovane u duhu talijanskog jezika i kulture, koja je branila svoju društvenu i političku nadmoć.⁸

Političko grupiranje u Dalmaciji nakon obnove ustavnosti u Habsburškoj Monarhiji 1860. ticalo se pitanja njezina sjedinjenja s Banskom Hrvatskom, kao i uporabe talijanskog jezika, koji je bio dominantan u javnoj komunikaciji. Pitanje sjedinjavanja bilo je aktualno još od 1797., tj. propasti Mletačke Republike, kada se Dalmacija s ostalim hrvatskim pokrajinama našla u istom državnom sustavu. No vlada u Beču nije dopuštala njezino sjedinjenje jer su vanjskopolitički ciljevi Habsburške Monarhije išli u pravcu osiguravanja prevlasti na Jadranu preko Dalmacije.⁹

Bečki je dvor tijekom XIX. stoljeća to sjedinjavanje i formalno priznao, ali ga je izbjegavao realizirati. Nakon burnih vremena političkih igara i polemičkog rata među pobornicima i protivnicima sjedinjenja, Dalmacija je ostala odvojena od Banske Hrvatske sazivom Dalmatinskog sabora 18. travnja 1861., a pod upravom u Beču. Austro-ugarskom nagodbom iz 1867. i Hrvatsko-ugarskom iz 1868. Dalmacija je ostala pod okriljem austrijskog dijela Monarhije, a Banska Hrvatska u sastavu Ugarske.¹⁰

Uvjetovani navedenim događajima, u političkom životu Dalmacije početkom 60-ih godina XIX. stoljeća izbija na površinu pitanje uporabe talijanskog jezika, koji je bio službeni jezik javne komunikacije, iako je tek malom broju stanovništva bio materinji jezik. Uzroke ovoj pojavi treba tražiti u talijanizaciji uprave, javnog života, školstva i sudstva.¹¹ Na temelju navedenih razmirica oko pitanja jezika u javnoj uporabi, kao i pitanja sjedinjenja Dalmacije s Banskom

⁸ Antonio CETNAROWICZ, *Narodni preporod u Dalmaciji, Od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, Zagreb, 2006., 10 – 11.

⁹ Tihomir RAJČIĆ, Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 56/2014., 217. Grga NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, knjiga druga, Split, 2004., 55 – 61, 96 – 110; Šime Tome PERIČIĆ, *Povijest Dalmacije od 1797. do 1860.*, Zadar, 2006., 162 – 166, 197 – 198.

¹⁰ Šime Tome PERIČIĆ, *Povijest Dalmacije od 1797. do 1860.*, 198, 374 – 379, 491 – 494; Grga NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, 58 – 61, 98 – 110, 121 – 132, 151 – 152.

¹¹ Dinko FORETIĆ, O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX. stoljeću, s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti, u: *Dalmacija 1870.*, Zadar, 1972. 77; A. CETNAROWICZ, *Narodni preporod u Dalmaciji, Od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, 85.

Hrvatskom, dolazi do stvaranja dvije političke stranke: autonomaša nasuprot kojih se formira slavenska fronta, koja je 1861. prerasla u Narodnu stranku.¹² Autonomaška stranka bila je protivnik sjedinjenja Dalmacije s Banskom Hrvatskom i zalagala se za njezinu autonomiju i očuvanje talijanskog jezika u svim sferama javnog života. Niccolò Tommaseo najviše se zalagao za stvaranje Slavo-dalmatinske nacije.¹³ Iako su formalno nastupali kao Ustavno-liberalna stranka, grupa autonomaša, kojoj je pripadao Antonio Bajamonti, vjerovala je u priključenje talijanskoj državi proglašenoj 1861.¹⁴

Talijanizacija Dalmacije išla je za time da se „zametuju tragovi slavenskom življu“ u njoj. Narodnjaci joj zbog toga suprotstavljaju pravo većine da odlučuje o svojoj sudbini, a ne, kao dotad, da odlučuje manjina.¹⁵ Većinsko slavensko stanovništvo bilo je gospodarski i kulturno zanemareno. Time je borba za afirmaciju narodnog jezika i njegova uvođenja u javnu uporabu bio jedan od glavnih zadataka narodnog preporoda u Dalmaciji, pored sjedinjenja Dalmacije s ostalom Hrvatskom, preuzimanja općina, kulturno-prosvjetnog uzdizanja naroda u Dalmaciji i ekonomskog pitanja.¹⁶

Brojni austrijski činovnici i bogati sloj u primorskim gradovima bojavao se gubitka povlaštenog položaja, ako bi došlo do sjedinjenja i uvođenja hrvatskog jezika.¹⁷ S druge strane, Narodna stranka težila je ujedinjenju Dalmacije s Banskom Hrvatskom i uvođenju hrvatskog jezika u javnu uporabu. Uporište za ovakve ideje temeljili su na državno-pravnoj tradiciji i ideologiji slavenstva Južnih Slavena.¹⁸

Kako je postalo evidentno da sjedinjavanje Dalmacije s Banskom Hrvatskom neće teći glatko, narodnjaci se okreću borbi za uvođenje hrvatskog jezika, ali

¹² R. PETROVIĆ, *Stefan Mitrov Ljubiša – nacionalni i politički radnik*, 126. R, PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću. (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860 – 1880.)*, 130 – 142.

¹³ A. CETNAROWICZ, *Narodni preporod u Dalmaciji, Od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, 44, 48, 49.

¹⁴ A. CETNAROWICZ, *Narodni preporod u Dalmaciji, Od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, 29, 38, 46.

¹⁵ Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, Zagreb, 1980., 163 – 164.

¹⁶ V. MAŠTROVIĆ, *Jezično pitanje u doba narodnog preporoda u Dalmaciji*, 219 – 242; G. NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, 88 – 90, 111 – 116.; N. STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, 33, 34, 48, 153, 155. D. FORETIĆ, *Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji (1865 – 1900)*, 87 – 191.

¹⁷ A. CETNAROWICZ, *Narodni preporod u Dalmaciji, Od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, 75; N. STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, 33 – 37.

¹⁸ N. STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, 141 – 145, 172, 173; G. NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, 136 – 140.

i političkim preuzimanjem institucija vlasti. Pokretanjem lista *Il Nazionale*, osnivanjem Matice dalmatinske i osvajanjem vlasti u 46 općina na prvim lokalnim izborima 1865., narodnjaci stječu uzlet u ostvarivanju svojih ciljeva.¹⁹ I druge društvene okolnosti išle su na ruku narodnjacima: Krivošijski ustanak 1869.,²⁰ postavljanje slavenski usmjerenog namjesnika maršala Gabrijele Rodića²¹ i promjena bečke politike kroz vladavinu grofa Alfreda Potockog.²² Zahvaljujući povoljnim političkim okolnostima i pobjedi Narodne stranke na izborima u Dalmatinskom saboru srpnja 1870., kao i pobjedama na općinskim izborima u Splitu 1882., Trogiru 1886. i Starom Gradu 1889., dolazi do slabljenja autonomaša u mnogim općinama Dalmacije. Tijekom 70-ih i 80-ih godina hrvatski je jezik uveden u školstvo te ograničeno u upravu i sudstvo.²³

Stanje u Dalmaciji navedenog razdoblja najslikovitije opisuje Stefan Mitrov Ljubiša u *Govoru na Skradinskoj izložbi*: „Položaj Dalmacije na najpitomijem predjelu Evrope, okrenutu prema jugu uz duž sinjeg mora, uz vječiti pripek žarkog sunca, svojim zrakom, svojim otocima, obodima, brdima i poljima, jamči težaku svoj rad, a gospodaru ulogu svojih glavnica. No ako je uz prkos takve pitomine Dalmacija upak izostala u zemljodjelstvu spored drugih pokrajina kojim je priroda maćuha, to se može pripisati zlobnim vremenima, koja su čestimice ovu zemlju kružila: rati, navale, ajdučina, a dodaj, prokleta osveta i ugasna ljenost. A i vlade, koje su se pregonile u prošlim vremenima oko njenog posjeda, upravljale su je bez srca i bez savjesti. No sad, Bogu hvala, ta su vremena utonula u ponor prošlosti. Danas je nastalo doba blaženog mira, opće sigurnosti, bracke zajamnice.“²⁴

¹⁹ G. NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, 143 – 150.

²⁰ Radoslav ROTKOVIĆ, Ljubišino posredovanje u nabavci oružja za ustanike u Boki 1869. godine, u: *Stefan Mitrov Ljubiša*, Zbornik radova, ur. Janko Đonović, Titograd, 1976., 161 – 166. Ferdo AUPTMANN, General Rodić i politika austrijske vlade u Krivošijskom ustanku, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. 12/1961., 65 – 74.

²¹ Gavriilo Rodić, namjesnik 22. VIII. 1870. – 12. XI. 1881. Uspio je pregovorima riješiti problem pobune s krivošijskim ustanicima, zbog čega je imenovan za namjesnika pokrajine Dalmacije. Kao njegov osobni prijatelj posebno se izdvajao S. M. Ljubiša. Tihomir RAJČIĆ, Srpski nacionalni pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću, *Zbornik Instituta historijskih nauka*, Zadar, 2005., 341 – 361.

²² T. RAJČIĆ, *Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.)*, 217; N. STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, 141 – 145; G. NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, 136 – 140; R. PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću. (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860 – 1880.)*, 148 – 156.

²³ T. RAJČIĆ, *Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.)*, 217 – 218; G. NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, 150 – 157; R. PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću. (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860 – 1880.)*, 148 – 156.

²⁴ S. M. LJUBIŠA, *Zemljak*, br. 73, 11. IX. 1875.

LJUBIŠIN ŽIVOT DO ULASKA U POLITIKU

Stefan Mitrov Ljubiša pripada najautentičnijim tumačima crnogorske tradicije, povijesti i kulture, iako potječe iz jednog od starih paštrovskih plemena.²⁵ Za pedeset šest godina života i rada Ljubiša²⁶ je ostavio značajno djelo,²⁷ a njegov književni razvitak pratio je niz oscilacija koje su nastale kao

²⁵ U svojoj studiji *Paštrovići* Jovan Vukmanović donosi podatak da je ovo jedno od najmanjih paštrovskih plemena. Prve spomene o ovom plemenu imamo iz 1398. godine. Kako navodi autor, prema arhivskoj građi, naselje s današnjim imenom postojalo je od sredine XV. stoljeća, a možda je i starije. Prezime Ljubiša javlja se u paštrovskim ispravama tek početkom XVII. stoljeća. Vidi: Jovan VUKMANOVIĆ, *Paštrovići, antropogeografsko-etnološka ispitivanja*, Podgorica, 2002., 99 – 101.

²⁶ „Sve do novijih istraživanja kao neosporan datum njegovog rođenja uziman je 29. februar 1824. godine, jer je i sam Ljubiša taj datum unio u Životopis. Međutim, danas se kao ispravniji datum njegovog rođenja smatra 6. mart (odnosno 23. februar po starom kalendaru) 1822. godine. Još ranije, kao dvanaestogodišnjak, počeo je da radi besplatno kao pripravnik u Opštini budvanskoj, a za sekretara je izabran 1843. godine. Zbog svoje popularnosti u narodu biran je šest puta za poslanika. Porodične tragedije (Ljubiša je imao sedmero djece od kojih mu je četveroolest odnijela), nemaština i razne nedaće pratile su njega i njegovu porodicu kroz čitav život. Ljubiša je često bolovao, i mučile su ga brige šta će biti sa njegovom porodicom ako on umre. Porodica mu je živjela u Zadru, a on je zbog svojih poslaničkih dužnosti često i dugo boravio u Beču, gdje je i proveo posljednju godinu života. Oktobra mjeseca 1878. putovao je na Cetinje da prisustvuje vladicijsku svoga brata od strica Visariona Ljubiše za vladiku. Bio je to posljednji Ljubišin susret sa rodnim krajem, jer se u povratku razbolio i umro od upale pluća u hotelskoj sobi u Beču 11. novembra 1878. godine.“ Miodarka TERPAVČEVIĆ, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, Podgorica, 2010., 12 – 13.

²⁷ Detaljni podatci o svim Ljubišinih autografima nalaze se u knjizi: M. TERPAVČEVIĆ, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, 16 – 32. „Rukopis pripovijetke *Gorde – pripovijest crnogorska krajem osamnaestoga vijeka* nalazi se u Rukopisnom odjeljenju Matice srpske u Novom Sadu. Pripovijetka je napisana na 26 nepaginiranih listova. Napisana je ćirilicom. Na kraju pripovijetke stoji datum – O ilinudnevu, 1877. Rukopis pripovijetke *Šćepan Mali* nalazi se u Istorijskom arhivu Budva, Fond S. Ljubiše. Pripovijetka je napisana na 49 nepaginiranih listova. Pisana je latinicom i nosi naslov: *Šćepan Mali. Kako narod o njemu povjeda. Skupio i složio S. Ljubiša*. Ovo je prva pripovijest koju je Ljubiša objavio 1868. godine pod naslovom – *Šćepan Mali kako narod o njemu povjeda, Sakupio i složio S. Ljubiša*, Dubrovnik, Zabavnik Narodne štionice dubrovačke za godinu 1868; Spljet, 1868. Od prevoda Ljubišinih sačuvan je rukopis Sazakletva Katiline Gaja Salustija Krispa pod naslovom: *Класична дѣла Ђ: К: Салустіа повѣстника Римскогѣ. Сазаклетва Катиліне*. Rukopis se čuva u Srpskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Napisan je na 17 listova duplog papira, i na svakoj stranici ima po 34 reda osim na posljednjoj gdje ima 5 redova. Pisan je ćirilicom i starom grafijom. Ljubiša je ovaj rad završio krajem 1857. godine. Od 72 pisma 3 su pisana starom grafijom, 62 Vukovom azbukom – ćirilicom i 7 pisama latinicom.“ Jedino poetsko djelo koje je objavio jest poema *Boj na Visu*. Spjevao St. Lj. u Zagrebu 1866. Brzotiskom Ante Jakića.

„Djela Stefana Mitrova Ljubiše doživjela su više izdanja, a kritičko izdanje u pet knjiga pojavilo se 1988. godine. Sabrana djela Stefana Ljubiše prvi put je pripremio za štampu Velimir Živojinović 1928 – 1929. godine u izdanju Narodne prosvete iz Beograda; zatim 1975. u redakciji Čeda Vukovića, Nikole Damjanovića i Miroslava Luketića štampana su Djela, I, II, III u izdanju Oboda – Cetinje i Kulturnog centra – Budva. Sabrana djela, Kritičko izdanje I – V priredili su Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, NIO „Univerzitetska riječ“, Istorijski arhiv – Budva, Titograd, 1988. godine.

posljedica njegova sazrijevanja kao pisca koji je dugo tražio pravi izraz za svoj stvaralački temperament.²⁸ Iako se njegov politički i književni rad odvijaju donekle paralelno, nose u sebi suprotnost – kao političar Ljubiša je doživio „idejni i moralni slom“, a kao književnik ostao je na čvrstom tlu duboko povezan sa svojim narodom.²⁹ Nosio se Ljubiša s ćudima politike, kako je on sam govorio, i onda kada u njoj „zlo zlu oduška nije davalo“, ali je uspijevao otvoriti odušak. No književnost je bila njegova jača polovica, jer je Ljubišu političara pobjeđivao Ljubiša književnik.³⁰

„Povijest crnogorskog naroda je oblast koju je Ljubiša volio pojednako kao i književnost. Spoznaja da povijest o ljudima ostaje nakon njih, našla je svoju klicu i u nemirnom duhu Stefana Ljubiše. Kako su se Ljubišina Budva i Paštrovići još od 1423. nalazili u okrilju Mletačke republike, a na razmeđu Crne Gore i Turske, u susjedstvu slobodnog Dubrovnika, njihova je povijest isprepletana i tijesno povezana. Književno obrađujući svoju povijest, ukrštajući predanje i povijest, legendu i povijesne činjenice, poeziju i povijest, Ljubiša postaje pripovijedač čije je uporište i povijest i pripovijedna povijest i narodna povijest i anegdotski istorizam.“³¹

Od svih veza s Crnom Gorom – političkih, vjerskih, kulturnih - s njom su ga najviše povezivali jezik i povijest, motivi i građa za njegova pričanja, od kojih se mnogi nalaze u *Pričanjima Vuka Dojčevića*³² i *Pripovijestima*.³³ Umjetnička

Knj. prva, priredio Đuza Radović (Sadržaj: *Pripovijesti crnogorske i primorske*); knj. druga, priredio Novo Vuković (Sadržaj: *Pričanja Vuka Dojčevića*); knj. treća, priredio Radoslav Rotković (Sadržaj: *Boj na Visu, Prevodi, Članci, Govori*); knj. četvrta, priredio Radoslav Rotković (Sadržaj: *Pisma*); knj. peta, priredio Miroslav Luketić (Sadržaj: *Bio-bibliografija, Prilozi*).“ Vidjeti: M. TEPAVČEVIĆ, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, 2010.

²⁸ Miodarka TEPAVČEVIĆ, *Tvoračka samosvijest Stefana Mitrova Ljubiše (tragom umjetnosti riječi)*, u: *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše u svom vremenu i danas*, ur. R. Ivanović, 8 – 9. XI. 2018., Podgorica, 2019., 360.

²⁹ Mihailo RAŽNATOVIĆ, *Pučko krasnorječje*, Titograd, 1964., 28.

³⁰ Isidora SEKULIĆ, *Domaća književnost*, I, Novi Sad, 2002., 72.

³¹ Miodarka TEPAVČEVIĆ, *Doprinos Stefana Mitrova Ljubiše crnogorskom književno-kulturnom razvoju u drugoj polovini XIX vijeka*, u: *Književnost i jezik u funkciji promovisanja univerzalnih vrijednosti i identitetskih komponenti crnogorskog društva*, ur. D. Bogojević, Nikšić, 2017., 46.

³² „Autograf Pričanja Vuka Dojčevića nije sačuvan. Prvo izdanje pojavilo se u “Srpskoj zori” 1877, 1878. i 1879: Pričanja Vuka Dojčevića. Skupio i složio S. M. Lj. Prvih pet svesaka za 1877. imaju piščeve inicijale (S. M. Lj), a ostale sveske nose puno ime (Stjepan Mitrov Ljubiša); posljednje tri sveske koje su izašle 1879. imaju uz piščevo ime i krst (Ljubiša je umro 1878). Drugi put su publikovana u posebnim sveskama, koje je Uredništvo “Srpske zore” izdavalo 1877. i 1878. godine u Beču: Pričanja Vuka Dojčevića. Skupio i složio Stjepan Mitrov Ljubiša (Ljubiša 1878a). Peta sveska štampana je u Štampariji jermenskoga manastira (V. Hajnriha). Dakle, drugo izdanje je na neki način paralelno sa prvim, jer je nastajalo skoro istovremeno. To izdanje se donekle može smatrati autorizovanim, jer je Ljubiša pratio cjelokupni postupak izdavanja, čak je i lično intervenisao i korigovao primjerak

intencija da u *Pripovijestima* sačuva od zaborava neke događaje iz svoje domovine, odvela je Ljubišu na nepresušne izvore narodnog duha i zavičaja. Ljubiša je pripovjedač koji se spoznavši europsku kulturu vratio kulturi svoga naroda.³⁴ U Predgovoru prvog izdanja *Pripovijesti crnogorskih i primorskih* nalazi se njegov program, njegova intencionalna poetika: „Moja je namjera bila, da ovom radnjom učuvam nekoliko znamenitijih događaja svoje otadžbine, a uzgred da opišem način življenja, mišljenja, razgovora, napokon vrline i poroke svojijeh zemljaka, pa sve to da predam potomstvu onako kako sam ga čuo i upamtio od starijih ljudi, jer vidim da se svakdan te stvari preobražuju i ginu sve što je napredniji podicaj i poplavica tuđinstva.“³⁵

Kao pisac, prvo se ogledao u publicistici, i bio je pretplatnik Vukove knjige *Crna Gora i Boka Kotorska*, a kasnije i *Kovčežića* i *Srpsko-dalmatinskog magazina*,³⁶ u kojem je objavio svoj prvi rad *Obujestvo Paštrovsko u okružju Kotorskomo*.³⁷ Publicistička djelatnost tijesno je povezana s njegovom političkom aktivnošću. U raspravama, člancima, polemikama i drugim napisima, koje je objavljivao sve do kraja života u listovima *Narodni list*, *Pozor*, *Zastava*, *Srpska zora*, *Zemljak* i dr., izlagao je svoj politički program, analizirao politička, kulturna i društvena pitanja, posebno ističući i zalažući se za slavensku uzajamnost.³⁸

koji je priređivač posjedovao. Međutim, ovo izdanje nije potpuno jer ne sadrži svih trideset i sedam pričanja, koliko ih djelo ima.“ M. TEPAVČEVIĆ, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, 18.

³³ Tekst prvih izdanja *Pripovijesti* izašao je 1875. godine pod nazivom – *Pripovijesti crnogorske i primorske. Skupio, složio i pregledao Sćepan Mitrov Ljubiša*. U Dubrovniku, nakladom tiskarne Dragutina Pretnera, 1875. M. TEPAVČEVIĆ, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, 2010.

³⁴ Miodarka TEPAVČEVIĆ, *Tvoračka samosvijest Stefana Mitrova Ljubiše (tragom umjetnosti riječi)*, u: *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše u svom vremenu i danas*, ur. R. Ivanović, 8 – 9. XI. 2018. Podgorica, 2019., 359.

³⁵ S. M. LJUBIŠA, *Pripovijesti crnogorske i primorske. Skupio, složio i pregledao Sćepan Mitrov Ljubiša*, 1875.

³⁶ Srpsko-dalmatinski magazin je časopis koji je pokrenuo Božidar Petranović 1836. Izlazio je uz prekide jednom godišnje do 1873. Najprije je izlazio u Karlovcu, a potom u Zadru, tiskan ćirilicom, a donosio je kulturno-prosvjetne članke o crkvenom i narodnom životu. Prva dva urednika časopisa, Božidar Petranović i Đorđe Nikolajević, u periodu 1836. – 1848. doprinijeli su jasnijem formuliranju političko-nacionalnih ciljeva u razvoju srpskog pokreta u Dalmaciji. Ivo PERIĆ, *Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića*, u: *Politički portreti iz prošlosti Dalmacije*, Split 1990., 12, 13, 14, 16. Tihomir RAJČIĆ, *Pregled uloge Srpske pravoslavne crkve u nastanku i razvoju srpskog nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji*, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 27, No. 51, 2003., 111 – 112.

³⁷ U okviru kritičkog izdanja *I – V* napravljena je uz Ljubišinu bibliografiju i kronologija njegova života i rada (*Bio-bibliografija, Prilozi*, 9 – 18). *Sabrana djela*, knj. V., Hronologija života i rada Stefana Mitrova Ljubiše, 1988., 15. Vidjeti: M. TEPAVČEVIĆ, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, 2010.

³⁸ M. TEPAVČEVIĆ, *Jedno poglavlje crnogorsko-italijanskih jezičkih, književnih i kulturnih veza: Stefan Mitrov Ljubiša*, *Studi slavistici, Revista dell'Associazione Italiana degli Slavistici (A. I. S.)*, XVI, 2, 17 – 36; Lj. JOVANOVIĆ, *Život St. M. Ljubiše*, Beograd, 1903.

Ljubiša je odlično poznao talijanski jezik,³⁹ književnost i kulturu i bavio se prevođenjem talijanskih pisaca Sallustiusa Crispusa, Ariosta i Dantea. Govore i replike u Dalmatinskom vijeću držao je na talijanskom, a i u komisijama Carevinskog vijeća služio se ovim jezikom.⁴⁰ U Ljubišinoj ostavštini sačuvan je određen broj njegovih govora na talijanskom jeziku.⁴¹

Tijekom života pisao je pisma poznanicima i prijateljima, koja danas imaju značajnu kulturno-povijesnu i književnu vrijednost (najviše je upućenih Iliji Račeti, budvanskom načelniku, zatim Mihovilu Pavlinoviću, Baltazaru Bogišiću, Vaclavu Zeleny, Jovanu Ristiću i dr.).⁴² Treba svakako napomenuti da se za Ljubišino ime vezuje djelo *Istorija Crne Gore* za koje se pouzdano ništa ne može reći osim da ga je Ljubiša napisao, ali ga nije objavio.⁴³

LJUBIŠINA PREPORODNA DJELATNOST DO 1873.

Političko djelovanje Stefana Mitrova Ljubiše može se promatrati kroz razdoblja: 1822. – 1861.; 1861. – 1873. i 1873. – 1878. Zapravo, Ljubišina politička karijera započela je 1848. godine čuvenom Bokeškom skupštinom, održanom

³⁹ „U Budvi u vrijeme Ljubišinog školovanja nije bilo osnovne škole na narodnom jeziku, pa je Ljubiša morao svoje školovanje započeti u privatnoj školi don Antuna Kojovića na talijanskom jeziku, čime je bio upućen na talijansku književnost. Kojovićeви rukopisi bili su dio Ljubišine lektire i uticali su na njegovo formiranje kao pripovijedača.” M. TEPAVČEVIĆ, Jedno poglavlje crnogorsko-italijanskih jezičkih, književnih i kulturnih veza: Stefan Mitrov Ljubiša, 17 – 36. Na osnovi istraživanja u Istorijskom arhivu Kotora Jelisaveta Subotić objavila je podatke o Ljubišinu školovanju, koji se razlikuju od onog u Ljubišinu *Životopisu*. Jelisaveta SUBOTIĆ, Prilog biografiji Stefana Mitrova Ljubiše, *Boka*, br. 10, Herceg Novi, 1978., 219 – 231.

⁴⁰ Nikša STIPČEVIĆ, Ljubišina pisma Vaclavu Zelenju, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XXIII, 2, 1975., 260.

⁴¹ Takvi su: Govor u Carevinskom vijeću o trgovinskoj komori u Splitu (S. M. LJUBIŠA, Govor u carevinskom vijeću o trgovinskoj komori u Splitu, *Supplemento al Nazionale*, 25. VI. 1862., 34); Interpelacija ministru pravde o narodnom jeziku 4. III. 1862. (S. M. LJUBIŠA, Interpelacija ministru pravde o narodnom jeziku, *Il Nazionale*, X, 2. IV. 1862.); Govor u carevinskom vijeću 31. VII. 1862. da Dalmacija bude porto-franco (S. M. LJUBIŠA, Govor u carevinskom vijeću 31. VII. 1862. da Dalmacija bude porto-franco, *Il Nazionale*, XLIV, 6. VIII. 1862.); Predlog zakona o ravnopravnosti jezika u Dalmaciji (S. M. LJUBIŠA, Predlog zakona o ravnopravnosti jezika u Dalmaciji, *Spisi Zemaljskog sabora za 1868*. N. 137 – D.). Predsjednik Sabora pozdravlja cara u Zadru 1875. godine (Posjeta cara Franja Josipa Dalmaciji dugo je očekivana, u nadi da će im to donijeti ekonomski razvoj). (S. M. LJUBIŠA, Predsjednik Sabora pozdravlja cara u Zadru 1875. godine, *Zemljak*, XXX, 14. IV. 1875.).

⁴² M. TEPAVČEVIĆ, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, 2010.

⁴³ Vilovski je tvrdio da je Ljubiša govorio o toj povijesti, ali da je nije htio objaviti zbog negodovanja i ogorčenja koje bi ona izazvala (usp. Mihailo RAŽNATOVIĆ, *Pučko krasnorječje*, 36). Usp. o tome i da je Ljubišina kći Fema gledala taj rukopis. S. M. LJUBIŠA, *Kritičko izdanje*, Pisma, 1988., 10.

u Prčanju. Svojim govorom „na korist ujedinjenja Trojedne kraljevine, a protiv izbora i šiljanja zastupnika u Beč“,⁴⁴ Ljubiša je započeo turbulentnu političku karijeru, tragajući uvijek za onim što bi moglo donijeti napredak njegovu narodu. Tada mu je ponuđena kandidatura za zastupnika, ipak ju je odbio smatrajući da nije pravi trenutak za politiku, navodeći obrazloženje: „Kao što pojedinu čovjeku prije svega treba da se steče biće, pak da raspolaže načinom kako da u svijetu živi: tako i jednome narodu treba da se steče biće, pak da raspolaži kakve mu ustanove slobode pristojne. Narod u ovoj pokrajini nema bića, jer je ugnjeten od talijanštine, pak bi bilo po nj izlišno... da bez vlastitog narodnog bića gradi sebi kojekakve ustanove tuđe... Razvitak narodnosti, ravnopravnost vjere i jezika, ne može se kod nas ozbiljno ni promisliti bez nekog materijalnog jemstva, a to jemstvo naći se može samo u ujedinjenju Trojedne kraljevine pod sjajnom habsburškom lozom, kojoj su se oci naši dobrovoljno odali i koje ćemo se mi vjerno držati.“⁴⁵

Ljubiša se već tada svrstao u onu dalmatinsku struju koja se borila za slavenstvo Dalmacije, a protiv talijanštine, kao i kasnije ujedinjenje s Banskom Hrvatskom. Da je slovio za političara, vidimo i iz podataka *Arkiva za povjestnicu jugoslavensku* za godine 1851., 1852., i 1857.⁴⁶ Ljubišin životni put, koji je bio često neshvaćen, ali i klevetan, presijecali su „kompleksni politički odnosi dvojne monarhije, Bahovog apsolutizma, italijanske kolonizacije, kao i jedinstva i oslobođenja južnoslavenskih naroda“.⁴⁷ Početci intenzivnijeg političkog djelovanja počinju šezdesetih godina, kada je Ljubiša izabran za zastupnika u Dalmatinskom saboru (1861. godine) od strane bokeljskih općina, a iste godine i za zastupnika u Carevinskom vijeću.⁴⁸ Time počinje njegova sedamnaestogodišnja parlamentarna aktivnost, u kojoj će postati jedan od najistaknutijih predstavnika Boke kotorske

⁴⁴ S. M. LJUBIŠA, *Životopis*, Beč, 1878.

⁴⁵ S. M. LJUBIŠA, *Životopis*, 1878.

⁴⁶ Među 258 „poslujućih i pomažućih članova“ iz Dalmacije 1851. godine zabilježen je samo Ljubiša kao „poslujući član“; godine 1852. među četiri „pomažuća“ člana zabilježen je Ljubiša „župnik, Budva“; dok je 1857. od 396 članova Društva iz Dalmacije bilo devet, među njima i Ljubiša. R. PETROVIĆ, *Stefan Mitrov Ljubiša – nacionalni i politički radnik*, 128.

⁴⁷ M. TEPAVČEVIĆ, Doprinos Stefana Mitrova Ljubiše crnogorskom književno-kulturnom razvoju u drugoj polovini XIX vijeka, 58.

⁴⁸ Dalmatinski sabor je, prema ustrojstvu, imao 43 zastupnika, od kojih su dva bili virilisti, a 41 birao se u kurijalnom sustavu vanjskih općina. Većinu su dobili autonomaši, dok su narodnjaci, kojima je pripadao Ljubiša, bili u manjini. Južni dalmatinski izborni kotari – Dubrovnik, Boka Kotorska – predstavljali su najjača uporišta narodnjaka, koji su se borili za ideju sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i uvođenje „slavenskog (ilirskog, hrvatskosrpskog“ jezika u javni život. Po utvrđenoj proceduri Dalmatinski je sabor slao 5 zastupnika u Carevinsko vijeće – 4 autonomaša i 1 narodnjaka. Ljubiša je do smrti skoro u kontinuitetu bio zastupnik Carevinskog vijeća (osim od 1864. do 1866. kada je to bio Jerotej Kovačević). R. PETROVIĆ, *Stefan Mitrov Ljubiša – nacionalni i politički radnik*, 128.

u Dalmatinskom saboru te jedan od najistaknutijih Dalmatinaca u bečkom Carevinskom vijeću.⁴⁹ Ljubiša je, kao jedan od čelnika Narodne stranke, svoj politički program usmjerio k ostvarenju ciljeva – borbi za ravnopravnost naroda i jezika u okviru Austro-Ugarske, a posebno borbi za zbližavanje slavenskog naroda.⁵⁰

Po pogledima na glavna pitanja narodnjačke politike u Dalmaciji Ljubiša se 60-ih godina XIX. stoljeća ubraja u istaknute pristaše sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Na plenarnoj sjednici bečkog parlamenta 11. IX. 1861. Ljubiša ukazuje na razloge ujedinjenja Dalmacije, Dubrovnika i Boke s Hrvatskom i Slavonijom. „Prvo zato što će kroz takvo sjedinjenje biti vzdignut slavenski duh, jedini konservativni element što Austrija ima na obali Jadranskog mora... Drugo, zato što ja sudim da u pitanju ugarskome bolje je i korisnije ujačiti slavensku stranku, oživotvorivši Trojednu kraljevinu... Treće, za jednom ukloniti svaku italijansku simpatiju iz sjeverne obale Jadranskog mora, jer simpatije rađaju ideje, a ideje kršenja.“⁵¹ Iste je godine na pregovorima deputacija Hrvatskog i Dalmatinskog sabora u Beču zastupao sjedinjenje, tvrdeći da je većina puka za nj.⁵²

U razdoblju od deset godina bio je jedini slavenski glas iz Dalmacije koji se čuo u Carevinskom vijeću, čiji je rad bio vrlo zapažen, po mišljenju zadarskog *Narodnog lista*: „Mi ne možemo bez pohvale spomenuti sve prigode u kojih je gosp. Ljubiša podigao glas na Carevinskom vijeću za dobro ove naše nevoljne Dalmacije. Zato mu izjavljuju zahvalnost od strane naroda za njegovo traženje bar djelimičnog uvođenja narodnog jezika u sudove.“⁵³

Nakon pobjede Narodne stranke na izborima 1870., narodnjaci su izabrali zastupnike u Carevinskom vijeću, a među njima i Ljubišu. Ljubišu je austrijski ministar unutarnjih poslova Eduard von Taaffe,⁵⁴ a na prijedlog generala Rodića,

⁴⁹ R. PETROVIĆ, *Stefan Mitrov Ljubiša – nacionalni i politički radnik*, 129.

⁵⁰ M. TEPAVČEVIĆ, *Doprinos Stefana Mitrova Ljubiše crnogorskom književno-kulturnom razvoju u drugoj polovini XIX vijeka*, 45.

⁵¹ S. M. LJUBIŠA, *Govor poslanika na Carstvenijū Savh̄t̄ Stefana Ljubiše, držan̄ u s̄h̄dnicy 11. Septembra 1861, na Srbskiū ezūkb̄*, Beč, 1861., 1 – 4.

⁵² Trpimir MACAN, *Suradnja i sukobi Mihovila Klaića i Stefana Mitrova Ljubiše, Historijski zbornik*, god. XXXI – XXXII., 1978 – 1979., 151 – 163.

⁵³ *Prilog uz Narodni list*, broj 21, 31. V. 1862.

⁵⁴ *Taaffe, Eduard von, austrijski političar (Beč, 24. II. 1833 – Ellischau, danas Nažovské Hory, Češka, 29. XI. 1895). Premijer vlade 1868 – 1870. i 1879 – 1893. (najduži mandat u austrijskom ustavnom razdoblju). Zalagao se za federalističku koncepciju uređenja monarhije i široka prava nacionalnih skupina u državi; posebno podržavao češku nacionalnu politiku. Odstupio zbog prijedloga o proširenju glasačkih prava. Uspio je prekinuti češki bojkot parlamenta, ali su nemiri u Bohemiji konačno doveli do njegove smjene, nakon čega se povukao iz javnog života.* <https://proleksis.lzmk.hr/4553/>. Datum pristupa: 20. lipnja 2022.

predložio za predsjednika Dalmatinskog sabora, jer je „za ovo mjesto prikladan, ima parlamentarnu rutinu, pozna dalmatinske prilike dovoljno, lojalan je, a u svojim nazorima umjeren“.⁵⁵ Odlično je poznao dalmatinske prilike, bio je umjeren u vođenju politike. Njegovo nacionalno uvjerenje povijesno je uvjetovano i treba ga promatrati u sklopu složenih događaja na južnoslavenskom prostoru u XIX. stoljeću. Svakako treba napomenuti i da je Ljubiša uživao povjerenje bečkog dvora, zbog čega je i postavljen za predsjednika Dalmatinskog sabora. S druge strane, Ljubiša je kao agent Knjaževine Crne Gore, u doba Krivošijskog ustanka 1869., ustanicima dostavljao oružje.⁵⁶

Ljubiša se u svom političkom djelovanju neprestano borio za bolji gospodarski položaj Dalmacije i Boke.⁵⁷ Tako je potkraj 1862. godine isposlovao otpis duga Dalmacije od 82.000 funti; podnio je *Memorandum* da sve dalmatinske luke budu slobodne; pokrenuo je inicijativu za gradnju ceste Kotor – Cetinje – Rijeka Crnojevića; izgradnju dalmatinske željeznice;⁵⁸ uređenje i rekultivaciju slijeva Neretve, uvođenje narodnog jezika u sudove i škole,⁵⁹ pomoć župničkim učionama⁶⁰ i dr. Posebne teškoće izazivale su suše koje su donijele glad, bolesti i ostale nedaće u Dalmaciji.⁶¹ Vrlo teške bile su, osim 1848., i godine 1853./1854., 1861., 1863./1864., 1872. i 1873. Ljubiša je tim povodom, na otvaranju Sabora 1873. godine, izvijestio: „Godina koja izmiče, bila je kobna po mnoge zemlje

⁵⁵ R. PETROVIĆ, *Stefan Mitrov Ljubiša – nacionalni i politički radnik*, 132.

⁵⁶ R. ROTKOVIĆ, Ljubišino posredovanje u nabavci oružja za ustanike u Boki 1869. godine, 161 – 165. Miroslav LUKETIĆ, Ljubiša u crnogorskoj štampi, *Stefan Mitrov Ljubiša*, Zbornik radova, Titograd, 1976., 149 – 159.

⁵⁷ S. M. LJUBIŠA, Protiv rješavanja sporova o poljskim štetama mimo opštinskih organa, *Hitropisna izvješća*, VIII zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora otvorenog 22 Kolovoza a zatvorenog 26 Rujna 1866., Zadar, 1866., 48 – 49.; S. M. LJUBIŠA, Traži da se obezbijedi pravo na žalbu, *Hitropisna izvješća*, VIII zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora otvorenog 22 Kolovoza a zatvorenog 26 Rujna 1866, Zadar, 1866., 50.

⁵⁸ S. M. LJUBIŠA, Trošak za gradnju puteva u Boki i Dalmaciji, *Spisi zemaljskog sabora*, 1873.; 70. Đuro KÖRBLER, Stefan Mitrov Ljubiša i njegova okolina, *Rad JA*, knj. 229., Zagreb, 1924., 39.

⁵⁹ S. M. LJUBIŠA, Govor o ravnopravnosti jezika u Dalmatinskom sudstvu, *Prilog k narodnom listu broja 81*, Zadar, 3. XII. 1862.; S. M. LJUBIŠA, Interpelacije o narodnom jeziku u dalmatinskom sudstvu, *Stenografske Protokolle*, 47. sjednice prvog zasjedanja 1867, dana 5. XI. s. 1254 – 1255.; S. M. LJUBIŠA, Protiv vladina predloga kojim se umanjuju prava na maternji jezik, garantovana čl. 19. osnovnog zakona o pravima građana, *Hitropisna izvješća*, VIII zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora otvorenog 22 Kolovoza a zatvorenog 26 Rujna 1866, Zadar, 1866., 96.

⁶⁰ S. M. LJUBIŠA, O potrebi da se za nove župničke učione doda 4400 fforina, *Hitropisna izvješća*, VI zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora, Zadar, 10. XII. 1866., 217.

⁶¹ „1873. bila je u Dalmaciji tolika nerodica, da se velik dio tamošnjega naroda nije mogao prehraniti ni do polovine zime, a nekmoli do nove žetve. U novinama onoga doba čita se više puta, kako je ovdje ili ondje u gladnoj Dalmaciji od gladi umirala čeljad.“ Đ. KÖRBLER, *Stefan Mitrov Ljubiša i njegova okolina*, 44.

zbog ubitačne bolesti. Ako je našu zemlju providenje božje sačuvalo od pomora, bič nerodice, oskudice i nevolje prijeti joj nemilice. Vanredna suša i zla godina uništiše zemne proizvode. Bez prećeranosti može se reći, da je ljetina bila niža od obične količine 80 % i da već danas, na izmaku jeseni, treći dio pučanstva lišen je hljeba. Koliko će od ovih, ako ne bi pomoći, počekati novu žetvu? Zaklada pokrajinska za glad nema više gotovine od 30.000 ffor., a ovo bi jedva ishraniti moglo jednu poveću od ogladnijelih općina do kolovoza. Zadaća je zemaljskog odbora da Vam na pretres donese takve predloge, kakvi bi mogli sačuvati stradajuće od pomora, a ja i ne sumnjam da ćete se Vi požuriti i složiti da ovoj rani nađete lijeka.“⁶²

Prisustvovao je otvaranju Jugoslavenske akademije znanosti u Zagrebu 1866. godine, i kao jedini predstavnik Dalmacije, „proiznosi napitnicu“, jedini objavljeni pozdravni govor, pun želje za napretkom i jedinstvom slavenskih naroda: „Uzimam si slobodu napiti na dugotrajni život i napredak jugoslavenske akademije... na zahvalu svim, koji su do danas, i koji će od danas svoj novčić prinijeti na oltar domovine... Po nas Slavene ovo nije najugodnije vrijeme... Kad se ne budemo dijelili na plemena i vjere, onda će svijet o nama bolje misliti... Moje srce u valove radosti pliva, kad vidim slogu hrvatsko-srpsku. To je napredak i trijumf novoga naraštaja. Kad su naši neprijatelji bili među nama raspru zaveli, ja sam nad njim plakao kao Jeremija nad razvaline Jerusalima. Danas se radujem o lijepoj slogi i ujedinjenju na polju uljudnosti i prosvjete. Ja pripisujem ovu pobjedu ljudstva vladiki Štrosmajeru: on je onaj prsten, onaj ostrož, oko koga se viti hoćemo. U dugotrajnosti njegova zdravlja nalazi osnova ovaj savez, i ja tomu zdravlju iz srca napijem.“⁶³

POLITIČKE KONTROVERZE I LJUBIŠIN POLITIČKI PAD

Razdoblje od 1870. do Ljubišine smrti 1878. obilježeno je nizom političkih promjena. Na zastupničkim izborima za Dalmatinski sabor 1870. prvi su put narodnjaci pobijedili talijanaše, a Ljubiša je postao predsjednik Sabora. Narodnjaci su osvojili 28 mandata, a autonomaši 9 mjesta u Saboru. Za namjesnika je izabran Gabrijel Rodić, a službeni jezik Sabora i dalje je bio talijanski. Među delegatima za austrijski parlament iz Narodne stranke našao se i Ljubiša, uz Petra Budmanija, Đura Vojnovića, Josipa Antoniettija i Ivana Danila. Izbor predstavnika u Carevinsko vijeće značio je dominaciju one struje u

⁶² S. M. LJUBIŠA, Govor na otvaranju Sabora 1873, *Spisi Zemaljskog sabora 1873.*, 3.

⁶³ Ljubišina napitnica, *Pozor*, 30. VII. 1867.

Narodnoj stranci koja je odustala od postavljanja pitanja ujedinjenja u prvi plan. Unatoč pobjedi na izborima, politika zastupnika u Carevinskom vijeću dovest će do prvih nesuglasica u Narodnoj stranci.⁶⁴

Ljubišu je u ovom vremenskom razdoblju pratio niz preokreta, a najznačajniji je onaj koji je vezan uz zemljački pokret. Prvi značajniji pokazatelj suradnje petorice s bečkim centralistima bilo je glasovanje o izravnim izborima „za nevolju“ 20. veljače 1872. u Carevinskom vijeću, kojim su omogućili donošenje vladinog projekta, čime su izazvali nezadovoljstvo u Dalmaciji i Monarhiji. Narodna stranka složila se s tim izborima u cilju očuvanja „prednosti stečenih na saborskim izborima, kao i koristi koje je imala iz te saradnje“,⁶⁵ iako to mišljenje nisu dijelili svi u redovima stranke. U trenutku kada je trebalo izmijeniti zakon, Ljubiša piše *Memorandum* kojim su dalmatinski zastupnici tražili uvođenje narodnog jezika u škole, sudove, administraciju, izgradnju dalmatinske željeznice, imenovanje kandidata Narodne stranke u administraciji i uređenje sliva Neretve. Vlada je prihvatila zahtjeve *Memoranduma*, te je na skupštini u Zadru odobren rad petorice povodom izbornog zakona oko „izbora za nevolju“.

Zakon je jedva dobio većinu, ali su glasovi 5 dalmatinskih zastupnika bili prevaga tanke vladine većine od 104 zastupnika, jer je vlada od 203 zastupnika na svojoj strani imala samo 93 glasa njemačkih liberala, 6 iz Istre, Gorice i Trsta. Dalmatinskim zastupnicima vlada je obećala mnoge privilegije, od uvođenja narodnog jezika, imenovanja na važna mjesta u pokrajinskoj upravi, izgradnje dalmatinske željeznice i isušivanja močvarnog dijela Neretve. Odlučnu ulogu odigrao je Ljubiša, koji je imao dobre veze s Gavrilom Rodićem i dvorom, a s druge strane klub Narodne stranke u Dalmatinskom saboru dozvolio je zastupnicima da glasuju za zakon.⁶⁶ Ovaj postupak predstavljao je kršenje stranačke linije o zastupanju federalističkog načela Narodne stranke. Pravdajući ovakvo svoje držanje, Ljubiša je kasnije ustvrdio da su on i njegovi kolege glasovali po izričitom

⁶⁴ A. CETNAROWICZ, *Narodni preporod u Dalmaciji, Od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, 174 – 179. T. MACAN, *Suradnja i sukobi Mihovila Klaića i Stefana Mitrova Ljubiše*, 154.

⁶⁵ R. PETROVIĆ, *Stefan Mitrov Ljubiša – nacionalni i politički radnik*, 136.

⁶⁶ „Dalmatinski namjesnik Gavrilo Rodić je noć uoči odlučnog glasovanja u Carevinskom vijeću došao kod Ljubiše i prenio mu carevu želju da dalmatinski zastupnici podrže vladin zakon. Car je preko Rodića poručio da će u protivnom “biti prisiljen vladi u Dalmaciji dati slobodne ruke” da ponovo počne podupirati autonomashe, kako je to činila do 1870. Pod ovakvim pritiskom Ljubiša je odlučio da on i njegovi kolege opet neće poslušati dobivene naputke pa su petorica dalmatinskih zastupnika 6. ožujka 1873., u napetoj atmosferi Carevinskog vijeća, svojim glasovima opet podržali vladin zakonski prijedlog.“ T. RAJČIĆ, *Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.)*, 213 – 233; T. MACAN, *Suradnja i sukobi Mihovila Klaića i Stefana Mitrova Ljubiše*, 154.

uputstvu kluba Narodne stranke u Dalmatinskom saboru.⁶⁷ Vlada nažalost nije ispunila obećanja, a postupak petorice nije uzrokovao ozbiljnije sukobe unutar stranke.⁶⁸

Sljedeće, 1873. godine, kada se pojavila mogućnost trajnog uvođenja izravnih izbora za Vijeće, Narodna stranka odlučila je zauzeti čvršći stav. Tako su na sjednici Dalmatinskog sabora 11. veljače 1873. donijeli jednoglasnu odluku da dalmatinski zastupnici moraju glasovati protiv zakona o izravnim izborima te napustiti carevinsko vijeće ako ga napuste Poljaci. No stvari su se odvijale drugačije nego što je bilo dogovorilo narodnjačko vodstvo.⁶⁹ Potaknut činjenicom da austrijska vlada želi da dalmatinski zastupnici podrže ovaj zakon, Ljubiša je odlučio da sami donesu odluku o tome kako će glasovati i da odgovaraju za svoje postupke. Stoga su bečka petorica 6. ožujka 1873. glasali i za vladin zakon o tzv. „izravnim izborima“. Svojim glasovima omogućili su izglasavanje vladinog zakona kojim je pokrajinskim saborima oduzimano jedno od najznačajnijih autonomnih prava – pravo izbora zastupnika za Carevinsko vijeće. Ovo glasovanje izazvalo je oštre prijepore, ali i osudu od strane svih slavenskih zemalja Cislajtanijske, a osobito Čeha, kao najjačeg slavenskog naroda u Monarhiji. Ovaj čin kvalificiran je kao akt izdaje slavenske stvari i stranačke nediscipline, a ne kao učinak jedne političke vertikale kojoj je prethodilo niz akcija – od afirmiranja i očuvanja Narodne stranke i njezine pobjede na izborima 1870., potpomaganja vlade i njezina namjesnika Rodića do podizanja materijalnog statusa zemlje i jačanja Narodne stranke, kao političkog predstavnika slavenske većine u Dalmaciji. Izborna reforma omogućavala je šire izborno pravo i umjesto dotadašnjih pet, od 1873. omogućavala je slanje devet zastupnika.⁷⁰

Reakcija vodstva Narodne stranke bila je ovog puta odlučna. *Narodni list* je 8. ožujka 1873. objavio proglas koji su u ime kluba potpisali Mihovil Pavlinović, Kažimir Ljubić, Josip Paštrović, Eduard Tacconi, Ivan Vranković i Miho Klaić.

⁶⁷ T. RAJČIĆ, *Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.)*, 219.

⁶⁸ R. PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću. (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860 – 1880.)*, 404; T. MACAN, *Suradnja i sukobi Mihovila Klaića i Stefana Mitrova Ljubiše*, 154 – 155. Svoje negodovanje izrazio je utjecajni narodnjak Lovre Monti koji je bio mišljenja da je petoricu dalmatinskih zastupnika, zbog kršenja pravila, odmah poslije glasovanja trebalo ukloniti iz Carevinskog vijeća, kao i Dubrovčani Rafo Pucić i Pero Čingrija koji su zbog glasovanja petorice dalmatinskih zastupnika u Beču napustili saborski klub Narodne stranke. T. RAJČIĆ, *Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.)*, 219.

⁶⁹ A. CETNAROWICZ, *Narodni preporod u Dalmaciji, Od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, 191.

⁷⁰ R. PETROVIĆ, *Stefan Mitrov Ljubiša – nacionalni i politički radnik*, 139. A. CETNAROWICZ, *Narodni preporod u Dalmaciji, Od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, 191.

Petorica se optužuju da zanemaruju hrvatsko državno pravo,⁷¹ koje je bilo okosnica djelovanja Narodne stranke i pozivaju simpatizere da osude njihov postupak.⁷² Jedinstvena Narodna stranka raspala se kao posljedica glasovanja za ovaj zakon, a dalmatinski zastupnici proglašeni su odmetnicima, vladinim ljudima, pa su formirali novu stranku pod nazivom Narodno-srednjačka stranka (Zemljačka stranka koja je trajala tri godine), kao i glasilo *Zemljak*, kao opoziciju časopisu *Narodni list*, a u cilju afirmacije narodnog preporoda. Glavni pobornik Narodno-srednjačke stranke te vodeći među petoricom bio je Stefan Ljubiša, a osnivači su od samog početka isticali pragmatični karakter svoje politike. Bečka petorica nisu polagali račune o svom radu, iako se to očekivalo od njih.⁷³ Posljedice glasovanja petorice bile su višestruke po politički život u Dalmaciji. Program zemljaštva temeljio se na tome da treba raditi sporazumno s bečkom vladom na nacionalnom i materijalnom podizanju Dalmacije, kroz ravnopravnost jezika i vjere. Zalažući se za narodni preobražaj Dalmacije, „oni su isticali široku osnovnu misao narodnog preporoda u Dalmaciji – borbu protiv tuđinštine“.⁷⁴

Njihov politički program nagoviješten je u na stranicama *Zemljaka*: „Mi u Cislajtanijskoj ne možemo napirati, isključivo za ikakav sustav, nego prilagodivši se postojećem, nastojavati da koliko više moguće iz svakoga crpimo sredstva, koja bi nam sve to bolje obezbijedila i razvila narodnost i stvarne naše potrebe i koristi promakla. Kad budemo narodno toliko ojačani, da nam narodnost bude sasvim obezbrižena – što nije moguće postignuti ako se materijalno ne podignemo, a onome što smo u duševnome obziru stekli, granice ne razmaknemo – tada – ali samo tada – nastupit će hora da se sami sobom posavjetujemo, – da li da udarimo drugim pravcima, ili da na ovim ostanemo.“⁷⁵

Zemljak je kritizirao Narodnu stranku, tvrdeći da ona svoju strogo državno-pravnu politiku vodi ne mareći o položaju u kom se nalazi Dalmacija. Glasilo tvrdi da umjesto da nastave suradnju s vladom, neopravdano napadaju zemljake, Stefana Ljubišu i namjesnika Rodića.⁷⁶

⁷¹ U XIX. stoljeću hrvatsko državno pravo značilo je postojanje određenog broja državnih institucija (bana i Hrvatskog sabora) koje su trebale biti središte hrvatske nacionalne integracije i koje su imale pravo obuhvatiti određene teritorije. N. STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, 173. Tereza GANZA-ARAS, Pitanje ujedinjenja nakon uspostave dualizma, U: *Dalmacija 1870.*, Zbornik, Zadar, 1972., 201 – 234.

⁷² *Narodni list*, 20, 1873.

⁷³ *Crnogorac*, br. 10/23. III. 1872. Dopis iz Boke.

⁷⁴ Rade PETROVIĆ, *Stefan Mitrov Ljubiša – nacionalni i politički radnik*, 140. O političkim i nacionalnim aspektima „zemljaštva“ u Dalmaciji vidjeti: Tihomir RAJČIĆ, *Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.)*, 213 – 233.

⁷⁵ *Zemljak*, 23. IV 1873.

⁷⁶ *Zemljak*, 2. I. 1873.

Pojava zemljaštva uvjetovana je i političkim razvojem u zapadnom dijelu Austro-Ugarske Monarhije, odnosno Cislajtaciji, gdje je nakon sklapanja Austro-ugarske nagodbe 1867. uslijedilo razdoblje promjena i neslaganja između pristalica centralizma i pristalica federalizma.⁷⁷ Program zemljaštva polazi od toga da ujedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom u tim uvjetima nije moguće, dok se ne stvore povoljniji, pa treba raditi na nacionalnom i materijalnom napretku Dalmacije. Zahtjevi stranke svode se na dobivanje materijalnih i gospodarskih benefita u Dalmaciji, jezičnih – ponarođenja školstva, sudstva i uprave, ali i većeg udjela stranke u vlasti. Pobjedu na izborima trebalo je braniti od autonomaša i talijanskog utjecaja. Ljubiša u članku „Mojim biračem!“ objašnjava razloge napuštanja Carevinskog vijeća (zajedno s 50 prijatelja), koji se odnose na iznevjereno povjerenje i obećanja za bolji život Dalmacije: „Ta je vlada zanemarila sve ono što bi ovu pokrajinu iz davne zapuštenosti oživjelo. Isušenje Neretve, željeznice dalmatinske, luka sljecka – planovi gotovi i prevjevani – leže od mnogo vremena po uglovih ministarstva, prestrti prašinom i paučinom... Srazmjerna dioba školske dotacije, siromaško stanje župnika obije crkve, rdavi putovi, gore luke, zakonarstvo pomorstva, i drugi podobni predmeti nijesu tu vladu nikad zanimali... ona je bivala među nama nemila maćuha.“⁷⁸

Zemljaci su zauzimali važne položaje, iako nisu bili toliko brojni po broju pristalica. Ljubiša, kao izraziti antitalijanaš, svojom lojalnošću prema vladi bio je ozbiljna prepreka narodnjacima. Pojava zemljaka pojačavala je nacionalna proturječja u Narodnoj stranci. Optužbe su najviše bile upućene Ljubiši. Stoga se Ljubiša u članku „Narodna stranka u većini“ pita je li Narodna stranka ispunila očekivanja koja je narod u nju polagao: „Narodna stranka, ako joj je stalo do pravih interesa narodnih, mora da još uztraje na tom pravcu, jer sve pogibeli nijesu još prešle, a materijalno i duševno blagostanje naroda nije još na takvom stupnju, da bi se moglo od sebe razvijati bez ičije pomoći, ili da bi moglo svakoj zaprijeci odoljeti, ma otkuda ona dolazila.“⁷⁹

Razmirice i nesuglasice unutar stranke sve više su nalikovale osobnom sukobu sa S. M. Ljubišom, a za to je postojalo više razloga. Ljubiša je imao velik utjecaj u Beču, a u Dalmaciji je imao potporu namjesnika Gavrila Rodića, za čijeg su namjesništva uvjeti života u Dalmaciji, Dubrovniku i Boki bili kudikamo bolji nego prije Bokeljske bune. Ljubiša je smatrao da je Rodić pridonio ponarođivanju općina, pravosuđa, školstva u Dalmaciji i Boki, i ponajviše poboljšanju prilika

⁷⁷ Tihomir RAJČIĆ, *Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.)*, 218.

⁷⁸ Stefan Mitrov LJUBIŠA, *Mojim biračem!*, *Narodni list*, br. 31. 16. IV. 1870.

⁷⁹ Stefan Mitrov LJUBIŠA, *Narodna stranka u većini*, *Zemljak*, 25. IV. 1873.

u ovoj najnerazvijenijoj pokrajini Habsburške Monarhije. Njegovo prijateljstvo s Rodićem datira od 1859. godine. Na Ljubišino imenovanje predsjednikom Sabora i Zemaljskog odbora nije gledano sa simpatijama, pogotovo tijekom velikih rasprava koje su vođene u Narodnoj stranci. On je, uz Pavlinovića, bio jedini od prvaka Narodne stranke koji je uvijek imao zajamčen izborni okrug i pobjedu. Pridodamo li tomu njegovu popularnost u književnim vodama,⁸⁰ sasvim je razumljivo što ga nije bilo lako pokolebati i primorati na poslušnost.

Ljubišin senzibilitet političara i narodnog predstavnika najbolje osvjetljavaju scene sa sjednica Dalmatinskog sabora.⁸¹ Iako su mnogi njegovi istupi na plenarnim sjednicama Dalmatinskog sabora i Carevinskog vijeća ostajali bez odgovora, ipak oni imaju povijesni značaj.⁸² Ljubiša je svojim političkim djelovanjem u trokutu između Boke, Dalmacije i Beča u borbi protiv dominacije talijanskih autonomaša i talijanskog jezika u javnoj uporabi nastojao probuditi svijest slavenskog stanovništva.

Tijekom sukoba između narodnjaka i zemljaša, Ljubiša je napisao niz članaka u kojima se zalagao za rješavanje brojnih političkih pitanja.⁸³ Ljubišina publicistička djelatnost u *Zemljaku* odnosi se na nekoliko tematskih ciklusa, kao što su: slavensko jedinstvo, kritički osvrt na položaj slavenskog naroda u Habsburškoj Monarhiji, diplomatski odnosi Crne Gore i Habsburške Monarhije, talijanski karakter Dalmacije i sl.

Zemljak je pokušavao kroz svoje članke umanjiti nezadovoljstvo koje je prouzrokovao Zakon o direktnim izborima narodnih zastupnika za austrijski

⁸⁰ U poemi *Boj na visu* Ljubiša se osvrće na neka aktualna politička pitanja, inspiriran pobjedom austrijske flote nad talijanskom godine 1866. kod Visa. Posvetio ju je barunu Franu Filipoviću, čovjeku zaslužnom za preporod u Dalmaciji. Stefan Mitrov LJUBIŠA, *Boj na Visu*, Spjevao St. Lj, u Zagrebu 1866. Brzotiskom Ante Jakića.

⁸¹ I Dalmatinski sabor i Carevinsko vijeće imaju stenograme. Stenografske bilješke Dalmatinskog sabora izlazile su prvo kao Relazioni della prima sessione (1861.), zatim kao Relazioni stenografiche II – V zasijedanja (1863., 1864., 1865./1866.), nakon toga kao Hitropisna izvješća VII – VIII zasijedanja (1866., 1867., 1868.), zatim kao Izvješća hitropisna IX zasijedanja (1869.), Izvješća brzopisna i analitična X – XVI zasijedanja (1870./1871, 1872., 1873., 1874., 1875., 1876., 1877.). S. M. LJUBIŠA, *Sabrana djela*, Kritičko izdanje, III., Boj na Visu, Prevodi, Članci, Govori, Budva – Titograd, 1988., 221. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes*, 1860. i 1870. Österreichische Nationalbibliothek. ALEX Historische Rechts-und Gesetzestexte Online https://alex.onb.ac.at/static_tables/spa.htm. Datum pristupa: 20. lipnja 2022.

⁸² Antonio CETNAROWICZ, Parlamentarna działalność Stefana Mitrova Ljubišy na forum Rady Państwa w Wiedniu, in: *Polonia. Italia. Mediterraneum. Studia ofiarowane Pani Profesor Danucie QuiriniPopławskiej*, Ł. Burkiewicz, R. Hryszko, W. Mruk & P. Wróbel (Eds.), Historia Jagellonica, Kraków, 2018., 375 – 386.

⁸³ S. M. LJUBIŠA, Talijanci Dalmatovci, *Zemljak*, 4. VII.; 7. VII. 1873; S. M. LJUBIŠA, Austrija i Crna Gora, *Zemljak*, 13. VII. 1873.; 20. VII. 1873.; S. M. LJUBIŠA, Hrvati i Srbi, *Zemljak*, 30. V. 1873.

parlament. Raznim proturazlozima Ljubiša u članku pod nazivom „Sabori i Carevinsko vijeće“ ukazuje na slabosti: „Istina je da je prije bečka vlada u neku ruku zavisila od pokrajinskih sabora, jer je na Carevinskom vijeću pred sobom imala izaslanike ovih sabora, pa je morala da o njima vodi računa. Ali je istina takođe da taj odnošaj u kojemu su jedan prema drugome stajali bečka vlada i pokrajinski sabori, ako je od koristi bio pokrajinskim saborima, bio je gotovo još više njima od štete. Jer u stvari šta se događalo? Događalo se, da kad vlada nije bila zadovoljna sa poslanicima koje pokrajine, ona bi se njih otresla, raspustila bi dotični zemaljski sabor... te raspisujući nove izbore i dakako pritiskivajući, ona bi stavljala u pogibelj interese stranke, koja je do tada imala većinu, i sve bi svoje sile napregla da većinu preda protivnoj stranci, koja je, gotovo sved i svuda, bila i protivnarodna“;⁸⁴ ali i dobre strane izbornog sustava: „Sada se to više zbivati ne može, jer ako su Carevinsko vijeće i bečka vlada nezavisni od pokrajinskih sabora, oni su takođe nezavisni i od Carevinskoga vijeća. Je li bečka vlada sa zastupnicima na Carevinskom vijeću nezadovoljna? Ona neće moći s toga da raspušta Sabor, jer oni neće više biti izaslanici naroda; šta više neće bečka vlada više moći da danas ove, sutra one saborske izaslanike pošalje k njihovim kućama, raspuštajući dotične sabore, kao što se to do sada događalo, već će ona morati ili da sve zastupnike na Carevinskom vijeću pošalju kući, ili da ne pošalje nijednoga. Odsele neće zastupnike mučiti misao: šta će se dogoditi, ako se ja ovako ili onako ponašam, pa ako mi Sabor raspuštaju – kao što ih je ta misao više puta do sada mučila – već će oni moći da slobodno tjeraju koju im drago politiku, znajući da s njihova ponašanja neće trpjeti nikakve štete oni narodni interesi koji su u Saboru zastupani, niti ona stranka koja bude na Saboru u većini.“⁸⁵

U članku „Slavenstvo“ Ljubiša analizira uzroke teškog slavenskog položaja u Habsburškoj Monarhiji, ukazuje na neslogu među političkim predstavnicima slavenskih naroda, ali i na njihovu unutarnju podijeljenost: „Na državnom polju ne vrijede plemenita čuvstva, ne vrijedi živo rodoljublje, uzalud je bistar um, za ništa visoka nauka, bez koristi neumorna radinost, ako se sve to preko dogovora i pregovora ne stopi u jednu političku mudrost. Ali su toj uvjeti: ustega, požrtvovanje, nagodljivost, trpljivost, a vrhu svega čistoća svakoga na strani cilja. Dok žalimo slovenske jade, dok jadamo nad tužnim prizorima, pribavljajmo sebi uvjete te političke mudrosti. Pod tim uvjetima samo možemo utvrditi svoj narod, a onda samo smijemo pružati ruke, da tražimo ostalo Slavenstvo.“⁸⁶

⁸⁴ S. M. LJUBIŠA, Sabori i Carevinsko vijeće, *Zemljak*, 27. IV. 1873.

⁸⁵ S. M. LJUBIŠA, Sabori i Carevinsko vijeće, *Zemljak*, 27. IV. 1873.

⁸⁶ S. M. LJUBIŠA, Slavenstvo, *Zemljak*, 28. XI. 1873.

Razvoj društveno-političkih odnosa u Dalmaciji, Dubrovniku i Boki Ljubiša je promatrao kroz prizmu događaja prije i poslije Krivošijskog ustanka (1869.), a što je objasnio u članku „Slogom rastu male stvari, a nesloga sve pokvari“: „Prije bokeške bune mogao si naše općine na prste prebrojati. Jezik za vremena Giskrina i Vagnerova prognat u konjušnice. Saborska većina, školsko vijeće, zemaljski odbor, bečko odaslanstvo, u protivnim rukama... Bilo je dovoljno reći: ja niti sam Hrvat, ni Srb, ja ne gramzim za sjedinjenje, ja mrzim morlački jezik, ja pripadam latinskoj prosvjeti – da mu se izlije nad glavom rog milosti... Bokeška buna... božijem promislom preokrene se na narodnu korist. Padoše odjednom Giskre i Vagneri, a kola popluznuše niz brdo. Sloga i jedinstvo dovedu sabor do većine, narodne mase u školsko vijeće, u odbor, u Beč, u namjesništvo. Jezik se provuče kao munja u nauku i u urede, počeli ga učiti sijedi ljudi, koji su ga do juče prezirali. Općine gotovo sve postanu narodne. Oživi odjednom duh prosvjete narodne, radinosti, poljodjelstva, zadruživanja; svak se nateže ko će bolje.“⁸⁷

Bokeljski ustanak Ljubiša tumači kao prekretnicu u povijesti južnoslavenskih zemalja. Njegova reakcija na uvođenje domobranstva u Boki obrazložena je u *Memorandumu* s 12 primjedaba izloženih u bečkom parlamentu.⁸⁸ Ljubiša ukazuje na to da nadležno ministarstvo ne poznaje dovoljno tamošnje stanje, zbog čega je došlo do represije. Zahvaljujući Ljubiši istina o Vagnerovoj aferi i Bokeljskom ustanku stigla je do austrijskog parlamenta. Ljubišini zahtjevi podržala je austrijska strana i general Rodića, pa je došlo do naknade štete nanesene stanovništvu Boke.⁸⁹

S Mihovilom Pavlinovićem, jednim od utemeljitelja Narodne stranke, Ljubiša je imao prijateljske odnose sve do 1871. godine, kada je došlo do političkog razmimoilaženja. Ljubiša je bio protivnik „klerikalizma“ Mihovila Pavlinovića i njegova pretvaranja Narodne stranke u klerikalnu.⁹⁰ Mihovil Pavlinović, političar, ideolog, svećenik i pučki tribun u dalmatinskoj publici, imao je, uz

⁸⁷ S. M. LJUBIŠA, Slogom rastu male stvari, a nesloga sve pokvari, *Zemljak*, 1. VI. 1873.

⁸⁸ S. M. LJUBIŠA, O bokeškim poslovima, *Narodni list*, br. 15, 19. II. 1870.

⁸⁹ „Na zahtijevanje Ljubišino, poduprto od strane đenerala Rodića, bile su dozvoljene od vlade šljedeće svote na korist i naknadu bokešku: 1) 97.000 f. za gradivo izgorjelih kuća; 2) 30.000 f. na popravu poharanih crkava i manastira; 3) 500.000 f. za nove putove po Krivošijama, preko Grblja i Paštrovićima; 4) 100.000 starih žita na uzdržanje ustaških porodica od 1. januara do svega mjeseca juna 1870. Najposlije, na dotičnoj Ljubišinoj molbi, Nj. V. Car izvolio je narediti da se iz njegove privatne blagajne dadnu 50.000 f. pripomoći onim ustašima, kojim je kuća izgorjela za vrijeme bune.“ Stefan Mitrov LJUBIŠA, *Životopis*, Beč, 1878.

⁹⁰ Pavlinovićevo zauzimanje za Crkvu i njezinu ulogu u društvu navelo je mnoge liberale u Narodnoj stranci da ga počnu smatrati „klerikalcem“. Tereza GANZA-ARAS, Mihovil Pavlinović u sukobu između liberalizma i klerikalizma, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, ur. Nikša Stančić, Makarska, Zagreb, 1990., 89 – 117.

Mihovila Klaića, vodeću ulogu u hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji. Početkom 60-ih godina XIX. stoljeća zastupao je sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom, a u nacionalnom pogledu počeo je jače promicati ideju hrvatske državnosti. Usko povezana s političkim gledištima bila su i njegova vjersko-kulturna stajališta.⁹¹

Ljubiša u izlaganju u uvodniku teksta *Klerikalna stranka* napominje: „Kada se u politiku vjera uplete, onda je narod pocijepan, prestaje ona blažena sloga, u kojoj stoji narodna moć. A napose u Austriji klerikalni program, kakav nam je g. Pavlinović izložio, kada bi do skrajnoga ostvarenja došlo, urodio bi unutrašnjim prevratom i izvanjskim ratom. Ko bi mogao željeti da takova stranka dođe do vlade, taj je lišen svake političke svijesti. A napose ko taj program u Dalmaciji potpisuje, taj nije narodnjak, komu je do duševne i stvarne koristi svoga naroda.“⁹²

Na Pavlinovićeve odgovore i napade da je ateist, Ljubiša mu odgovara: „Vjera je crkvi u krilo položena, da ju goji i plodi. Mi s vjerom nemamo posla, nego s politikom, s narodnošću; mi se bavimo o državi i o narodu... Narod i narodna korist: to samo može biti program Narodne stranke; a njegova korist na prvom mjestu iziskuje, da se vjera u politiku ne miješa.“⁹³

Glavni krivac za događanja u očima narodnjaka bio je Stefan Ljubiša. Naime, Ljubiša je iznosio stav da su zemljaci nabavili željeznicu, isušili Neretvu, uveli narodni jezik u javni život, popravili ceste i sagradili škole te oslobodili zemlju od talijanštine. S druge strane, svaki njegov navod na stranicama *Zemljaka* bio je pobijan u *Narodnom listu* jer je Ljubiša s ostalim zemljacima navodio vladu da pomisli da se narod u Dalmaciji može kupiti praznim obećanjima i novcem. U *Narodnom listu* osobito su reagirali na tvrdnje iznesene u *Zemljaku* koje su se ticale napada narodnjaka na srpstvo i ćirilicu. *Zemljak* je tako ćirilicu koristio kao sredstvo političke borbe, a u svojim člancima ukazivali su na loš položaj ćirilicnog pisma. S druge strane, *Narodni list* prozvao je Ljubišu optužujući ga da koristi tobožnje napade na ćirilicu i srpstvo kako bi privukao dio naroda.⁹⁴

Već smo u uvodnom dijelu napomenuli da je Dalmacija bila jedna od najnerazvijenijih pokrajina Habsburške Monarhije jer nije imala osnovne

⁹¹ Pavlinovićeve vjersko-kulturne stajališta, kao i mišljenja njegovih kritičara, treba promatrati u prizmi tadašnjih događanja u Dalmaciji u kojoj su polemike između konzervativaca i liberala bile uvjetovane nesuglasicama u svezi s napretkom srpske nacionalne integracije. Tihomir RAJČIĆ, Srpski list o Mihovilu Pavlinoviću (1880 – 1887), *Časopis za suvremenu povijest*, 33, 2001., 1, 129 – 143.

⁹² S. M. LJUBIŠA, Klerikalna stranka, *Zemljak*, 23. XI. 1873.

⁹³ S. M. LJUBIŠA, Klerikalna stranka, *Zemljak*, 23. XI. 1873.

⁹⁴ T. RAJČIĆ, *Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.)*, 224 – 225.

preduvjete za gospodarski razvoj. Usporedo sa slabljenjem Narodno-srednjačke stranke, na površinu je isplivao sukob Stefana Ljubiše s vodećim narodnjacima oko konzorcija za izgradnju željeznica u Dalmaciji. Ovaj sukob bio je uvod u konačni politički obračun narodnjaka s Ljubišom koji je uzrokovao njegov politički pad. U Beču se ustalila praksa da se koncesije za izgradnju pojedinih željezničkih linija daju poznatim političkim ličnostima.⁹⁵

Na sukob u vezi sa zakonom o neposrednim izborima za bečki parlament umjesto izbora u pokrajinskim saborima, nadovezala se koncesija za izgradnju dalmatinske željeznice Split – Sijerić – Šibenik i osnivanje konzorcija za njezinu izgradnju. Na sjednicama Dalmatinskog sabora česta je tema bila gradnja dalmatinske željeznice. Tim pitanjem bavili su se i zemljaci, i narodnjaci, i talijanaši, jer je Dalmaciji bila neophodna komunikacijska poveznica kako bi se mogla brže gospodarski razvijati.

Formirana su dva konzorcija – narodnjaci na jednoj i talijanaši i zemljaci na drugoj strani. Narodnjaci i autonomaši – Ljubiša, Klaić, Vranković, Monti, Lapena, Benja i Bajamonti, 1869. godine osnovali su konzorcij sa zadatkom da radi na dobivanju koncesije za dalmatinske željeznice.⁹⁶ Klaić, Monti i Vranković istupili su iz konzorcija nakon što su bečka petorica glasali za zakon o izravnim izborima, zbog otklanjanja sumnji za zainteresiranost u te poslove. Ljubiša je nakon toga stvorio novi konzorcij s Ilijom Račetom, predsjednikom budvanske općine, i autonomašima: zastupnikom Carevinskog vijeća Kellerom i načelnicima Splita i Zadra, Bajamontijem, Trigarijem i Pollackim. Oni su 1875. godine dobili koncesiju za gradnju dalmatinske željeznice Split – Siverić – Šibenik i prodali je bečkoj tvrtki za 230.000 fiorina. Na drugoj su strani Klaić, Vranković i ostali narodnjaci formirali svoj konzorcij, koji je bio povezan s jednom tršćanskom bankom. Vladajućim krugovima Monarhije, zbog političkih razloga, nisu dopuštali izgradnju željezničke mreže kojom bi se izravno povezale Dalmacija s Banskom Hrvatskom. Zbog toga je Dalmacija dobila samo nekoliko lokalnih željezničkih pruga koje nisu doprinosile bržem napretku. U borbi za koncesije Ljubiša je sa zemljacima optužen za dobivanje znatne novčane naknade, što je iskorišteno u političkoj borbi protiv njih. Sumnja da je podrška petorice vladi bila rezultat Ljubišine političke trgovine još je više pojačana upravo kada je ovaj konzorcij dobio koncesiju. Osobna korist koju je Ljubiša na ovaj način stekao postala je glavni argument Narodne stranke u njegovu rušenju.⁹⁷ Tako je na

⁹⁵ T. RAJČIĆ, *Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.)*, 224 – 225.

⁹⁶ *Narodni list*, Zadar, br. 24/22. III. 1876.

⁹⁷ T. RAJČIĆ, *Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.)*, 229; T. MACAN, *Suradnja i sukobi Mihovila Klaića i Stefana Mitrova Ljubiše*, 229.

sjednici Dalmatinskog sabora 13. III. 1876. zatraženo raspuštanje Sabora i smjena Ljubiše. Kako su se izbori za Dalmatinski sabor sve više približavali, tako su i napadi na Ljubišu bili oštrij i češći. U tome je prednjačio zadarski *Narodni list*, koji je napadao ne samo Ljubišu nego i glasilo *Glas Crnogorca*, „koji se samovoljno upliće u interesne stvari Dalmacije“.⁹⁸ Ljubišini protivnici, između ostalih i Miho Klaić, bili su svjesni velikog utjecaja Cetinja na događanja. Ljubiša je na optužbe da je njegov izbor nezakonit i nepravilan odgovorio: „Nema utoka, nema priziva, zato mnim da treba Saboru dvostruke razboritosti i nepristrasnosti, da i on sam ne podleže nekom drugom sudu, koji sud, ako njegove osude i nemaju vršujuće moći, a ono ipak sačinjavaju povjesnicu zemlje, a taj se sudija naziva opće mnenje.“⁹⁹

Odgovorio je i na kritike da je vodio „malu politiku“, a zapostavio interese svoje zemlje: „Boka, zanemarena i zapuštena pram svojih sretnih sestara, nije htjela, niti je mogla spustiti se na polje velike politike; ona je morala praktično misliti, ona je imala nastojati da se poboljša njezin materijalni i moralni žitak. Da je Boka vazda mene birala, i da će me opet birati, o tome su uvjereni i toga se boje, oni isti ljudi, što joj rat objaviše u svom organu...“¹⁰⁰

On govori i o moralu svojih protivnika, reagirajući na optužbe da se „prodao vladi“: „Reklo se je da sam se prodao ministarstvu Auerspergovu. No to ne vjeruje baš niko, ni oni isti napasnici koji me napadoše 13. marta, i koji tek što me osvadiše potrčaše u Namjesnika, ustravljeni i polak mrtvi, da mu se opravdaju i izvine, govoreći da njihova namjera nije bila da uvrijedi Vladu, nego mene samoga.“¹⁰¹ „A kad mi rekoste, da sam se prodao, zašto mi ne rekoste kako i za koliko? Moje mi vjere, niti sam se ja prodavao, niti me je htio ko kupovati. Od Auersperga ja nisam dobio ništa: ni bilježništva, ni viteštva, ni predsjedništvo Sabora, a pod nikakvom vladom ni penzije, ni štipendije mojoj djeci, pak me nije učinio ni kontom, ni viećnikom.“¹⁰²

⁹⁸ *Narodni list*, 16. XI. 1876.

⁹⁹ Govor zastupnika St. Ljubiše, *Izviešća brzopisna i analitična XVI., zasjedanja zemaljskog sabora dalmatinskoga*, Zadar, 1877., 72; S. M. LJUBIŠA, *Sabrana djela*, Kritičko izdanje, III., Boj na Visu, Prevodi, Članci, Govori, 311.

¹⁰⁰ Govor zastupnika St. Ljubiše, *Izviešća brzopisna i analitična XVI., zasjedanja zemaljskog sabora dalmatinskoga*, Zadar, 1877., 75. S. M. LJUBIŠA, *Sabrana djela*, Kritičko izdanje, III., 316.

Ivan CRKVENČIĆ, Antun SCHALLER, Boka Kotorska: etnički sastav u razdoblju austrijske uprave (1814. – 1918.), *Hrvatski geografski glasnik*, god. 68/2006., br. 1, 51 – 71.

¹⁰¹ Govor zastupnika St. Ljubiše, *Izviešća brzopisna i analitična XVI., zasjedanja zemaljskog sabora dalmatinskoga*, Zadar, 1877., 75. S. M. LJUBIŠA, *Sabrana djela*, Kritičko izdanje, III., 317.

¹⁰² Govor zastupnika St. Ljubiše, *Izviešća brzopisna i analitična XVI., zasjedanja zemaljskog sabora dalmatinskoga*, Zadar, 1877, 75; S. M. LJUBIŠA, *Sabrana djela*, Kritičko izdanje, III., 319.

Nakon održavanja novih saborskih izbora u studenom 1876., Ljubiša je zahvaljujući čvrstoj izbornoj bazi u Boki kotorskoj i zakulisnoj potpori Crne Gore ponovo izabran u Dalmatinski sabor. Tada je u siječnju 1877. održao govor u kojem se otvoreno usprotivio sjedinjenju Dalmacije s Bansom Hrvatskom, pozivajući se na članove 93. i 94. odluka Bečkog kongresa, po kojima se Dalmacija nalazi pod izravnom vlasti Beča, te nije predviđeno njezino sjedinjenje s ostalim hrvatskim pokrajinama.¹⁰³ Ovaj postupak bio je izravan povod za njegovo uklanjanje iz politike.¹⁰⁴

Kao što vidimo, Ljubiša upućuje puno ironije članovima Sabora, osvrćući se na prigovore da se obogatio. Na kraju iste sjednice, saborska većina izglasala je nepovjerenje – 22 glasa protiv Ljubiše i 12 za. Ni nakon poništenja Ljubišina mandata nisu prestajali napadi na njega, jer je on bio politički aktivan do kraja života.¹⁰⁵ Ljubišin govor kao njegov politički testament, tiskan kao posebna brošura, koji je Ljubiša slao na sve strane, nije mogao sačuvati njegov zastupnički mandat, ali je uspio donekle skinuti s njega omraženost i neprijateljstvo.¹⁰⁶

LJUBIŠINA BORBA ZA NARODNI JEZIK

Vidjeli smo da se jezični preporod u Dalmaciji javlja kasnije nego u drugim slavenskim zemljama. Imao je politički karakter jer je bio okrenut borbi za prevlast nad talijanskim utjecajem. Ljubiša je u svojoj borbi za ravnopravnost jezika i pravo naroda na uporabu narodnog jezika ostao principijelan do kraja života.¹⁰⁷ Svojim istupima u Dalmaciji protiv prevlasti talijanskih autonomaša i

¹⁰³ S. M. LJUBIŠA, *Govor zastupnika Stefana Ljubiše u dalmatinskom saboru dne 18 (30) januara 1877. O svom izboru. Pobilježen i izdan nekolicinom zadarskih Srba*, Zadar, tiskom I. Vodiceke.

¹⁰⁴ T. RAJČIĆ, *Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.)*, 230.

¹⁰⁵ „Skora Ljubišina smrt dovela do polemika između Narodnog lista s jedne strane i Zastave i Glasa Crnogorca s druge strane. Pri tome je posebno veliku težinu imala polemika između Mihovila Pavlinovića i Lazara Tomanovića tijekom koje su se kristalizirala dva posve suprotna stajališta. Pavlinović je Ljubišu ocijenio kao korumpiranog političara koji se 1873. prodao bečkoj vladi dok je Tomanović u njegovu djelovanju vidio obranu srpstva i početak samostalnog djelovanja srpskog pokreta u Dalmaciji.“ T. RAJČIĆ, *Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.)*, 231.

¹⁰⁶ *Govor zastupnika Stefana Ljubiše u dalmatinskom saboru dne 18 (30) januara 1877. O svom izboru. Pobilježen i izdan nekolicinom zadarskih Srba*, Zadar, tiskom I. Vodiceke.

¹⁰⁷ „Što se tiče onih u osnovi riječi o ravnopravnosti svijuh narodnosti, to su gole riječi, koje već nikoga očarati ne mogu. Godine 1862, na moje česte prošnje, ondašnji ministar Lasser izdao je jednu naredbu krjeposnu u Dalmaciju, da se narodni jezik uvede u sudove. Ta je naredba imala u Dalmaciji kreposti kao Hathumajum u Bosni. Oni koji su se morali starati da izvrše naredbu, cijenili su da je to mistifikacija.“ S. M. LJUBIŠA, *Protiv dualizma koji odvaja Dalmaciju od ostale Hrvatske, Prilog uz Narodni list*, br. 47, 12. VI. 1867.

talijanskog jezika u javnoj uporabi podigao je svijest među slavenskim narodom o ravnopravnosti naroda i jezika. „Vi ste, gospodo, uvijek rekli da ste Slaveni, a u djelo kad se dođe do stvari, onda idete natrag. U zakonskom boletinu tri su jezika: njemački, slavenski i talijanski, ali slavenski nije prevod nego tekst. Tako mora da bude i u našem saboru: slavenski jezik posvema uspoređen talijanskomu; drugačije ja ne znam za ravnopravnost.“¹⁰⁸

Poznat je po energičnim istupima u Carevinskom vijeću, posebice kad se radilo o ustrojstvu vlasti u Dalmaciji i općim austrijskim interesima, ali i po borbi za narodni jezik. Zahvaljujući njemu povećane su potpore pučkim učionicama u Dalmaciji, navodeći da su gradske škole povlaštene u odnosu na seosku sredinu. Seoske općine imaju zapuštene škole, a njihov broj stanovnika često je veći od broja stanovnika u gradovima.¹⁰⁹ Ispostovao je povećanje ranije predložene svote za 8.346 fiorina, što je ministar prihvatio kao izvanredni trošak.¹¹⁰ Svojim djelovanjem uspio je pridonijeti uvođenju narodnog jezika u dalmatinske sudove,¹¹¹ te da pravoslavni đaci dobiju stipendije za školovanje u Beču. Iako su

¹⁰⁸ S. M. LJUBIŠA, Protiv odborova predloga o jezicima u školstvu, *Prilog uz Narodni list*, II/III, 5. I. 1867.

¹⁰⁹ „Na desetoj strani proračuna godine 1870 nalazim da je predbrojena svota od 41,654 f. na uzdržavanje redovnih učiona u Dalmaciji. Ova svota osim što ima tu glavnu nesreću da je preveć mala spored velike potrebe i prijekne nužde, ima i tu drugu nesreću što je rđavo i nepravedno podijeljena... U opće dva dijela te svote potrošena su na trideset tisuća potalijančenih stanovnika primorja dalmatinskoga, a samo treći dio pada na one druge četiristo tisuća srpsko-hrvatskog naroda, koji žive većim dijelom po selima i planinama. Evo vam gospodo neki statističkih podataka:

Kao potporu nekih statičkih podataka:

Spljet	sa 3404 stan. prima f. 1890
Šibenik	sa 2990 stan. prima f. 1365
Makarska	sa 1561 stan. prima f. 1365
Lezina	sa 1900 stan. prima f. 1365
Dubrovnik	sa 3809 stan. prima f. 3150
Kotor	sa 1763 stan. prima f. 1890
Skupa na	15.430 stanov. f. 11025

Sada vas molim da učinite ovakvi raspored: Lezine su 1900 stanovnika prima f. 1365, Grbalj, Paštrovići, Maine, Pobori, Braići, Krivošije, Ledenice, Ubli, Mojdež sa 13,254 st. prima 0. Sad velim Dantom: To budi pečat, da otvara dušu svaku. Zato proračun učiona dalmatinskih mora se razdijeliti na broj pučanstva, imavši prizrenje na siromaška sela koja su danas zapuštena u općem obučavanju spored gradova i varoši.“ *Stenograph. Protokolle*, 37. sjed. 5. zasj. 846 – 847. S. M. LJUBIŠA, O budžetu dalmatinskih škola, *Stenograph. Protokolle*, 37. sjednica, 5. zasjedanja, 846 – 847. *Narodni list*, br. 26, 30. III. 1870.

¹¹⁰ S. M. LJUBIŠA, Dopuna predloga o budžetu dalmatinskih škola, *Stenograph. Protokolle* 37. sjednice petog zasjedanja od 24. marta, 847. *Narodni list*, br. 26, 30. III. 1870.

¹¹¹ „Nužda, da jedan sugrađanin bude optužen, ispitan, branjen i suđen u jeziku što razumije, pripada onom višnjemu državnomu razlogu, koji radi uliti u hrpu pučku svijest prava i dužnosti, bez kojega nikakvi se narod na svijetu ne može proviknuti zakonu, a dok se k tomu ne pripitomi i ne privikne, ne može ga nikad svojstveno uvjerenje nagnati, da se oprostí prirodno ga prava, osvete i starih običajah,

Ljubišini govori i replike u Dalmatinskom vijeću često bili na talijanskom jeziku, kao i u komisijama Carevinskog vijeća,¹¹² Ljubiša je žudio za narodnom riječju zavičaja. Ilirski pokret, kao i suradnja u Kukuljićevom *Arhivu*, utjecali su na njegovu borbu za očuvanje jezika i običaja. Ljubiša je uočavao veliku opasnost od talijanskog jezika, koji je služio austrijskim ciljevima kao sredstvo razdora među dalmatinskim zastupnicima i ometanju spajanja Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Zalagao se da narodni jezik bude jezik u školama, administraciji, sudstvu, pa u *Govoru o ravnopravnosti jezika u dalmatinskom sudstvu* ističe važnost očuvanja jezika: „Reklo bi se da je naš jezik u povojam. Kad bi to bila istina, pitam: kako bi vlada mogla prevoditi sve državne zakone, koji su kod nas proglašeni, svakad u oba teksta, talijanski i hrvatsko-srpski? Može li se logično tvrditi, da jedan jezik, koji je vrijedan za zakone, nije vrijedan za sud?“¹¹³

Boreći se uvesti narodni jezik u javni život, Ljubiša postavlja pitanja „da li je vlada spremna da prizna u dalmatinskim sudovima ravnopravnost italijanskog i srpskohrvatskog jezika i može li se to omogućiti u razumnom roku. Iako je Ministarstvo pravosuđa uputilo naređenje o primjeni slovenskog jezika u službenoj upotrebi, u praksi je bila evidentna njena spora i nedovoljna realizacija.“¹¹⁴ Ljubišini govori, prijedlozi koje je podnosio austrijskoj vladi i tekstovi u kojima polemizira s protivnicima pokazuju koliko je brinuo o jeziku.¹¹⁵ Zalagao se za

što su rana Dalmacije... Dogod budem počašćen ovom sjednicom, neću propustiti ni jednu ugodnu priliku, da ne preporučim vladi, da ne hladi opću uzdanicu krateći uživanje ovih pravah po kojim smo se ovdje okupili; i to ću raditi cijelom savješću, da veliku zaslugu učinim državi i domovini, što obje imaju pravo od mene očekivati, kao od vjernoga sugrađanina i ljubeznoga sina; a u punoj nadi, da će moje riječi uvažene biti, glasujem za proračun popečiteljstva pravosuđa, u smislu odborova predloga.“ S. M. LJUBIŠA, Govor o ravnopravnosti jezika u Dalmatinskom sudstvu, *Il nazionale, Prilog k narodnom listu*, LXXXI, 3. XII. 1862., 404.

¹¹² Nikša STIPČEVIĆ, Ljubišina pisma Vaclavu Zeleniju, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XXIII., 2., 1975., 260.

¹¹³ S. M. LJUBIŠA, Govor o ravnopravnosti jezika u Dalmatinskom sudstvu, *Il nazionale, Prilog k narodnom listu*, LXXXI, 3. XII. 1862., 404.

¹¹⁴ M. TEPAVČEVIĆ, *Jedno poglavlje crnogorsko-italijanskih jezičkih, književnih i kulturnih veza: Stefan Mitrov Ljubiša*, 22.

¹¹⁵ S. M. LJUBIŠA, O potrebi da bar u prva dva razreda djeca uče na maternjem jeziku, *Hitropisna izvješća*, VI. zasjedanje Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora, Zadar, 10. XII. 1866., 342; S. M. LJUBIŠA, Protiv odborova predloga o jezicima u školstvu, *Prilog uz narodni list*, br. 2., 5. I. 1867. S. M. LJUBIŠA, Protiv vladina predloga kojim se umanjuju prava na maternji jezik, garantovana čl. 19. osnovnog zakona o pravima građana, *Hitropisna izvješća*, VIII. zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora otvorenog 22. Kolovoza a zatvorenog 26. Rujna 1866., Zadar 1866., 96; S. M. LJUBIŠA, Protiv zajedničkog glasanja za tri jezika u pokrajini, *Hitropisna izvješća*, VIII. zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora otvorenog 22. Kolovoza a zatvorenog 26. Rujna 1866., Zadar 1866., 129 – 130.

ravnopravnost pisama ćirilice¹¹⁶ i latinice, što je bio povod sukoba s Mihovilom Pavlinovićem.¹¹⁷ Pitanje ćirilice s vremenom je postalo važno političko pitanje.¹¹⁸

Ljubiša se bori za očuvanje narodnosti, običaja jednog naroda i jezika. Glavni pravac Ljubišine borbe za službenu uporabu narodnog jezika bila je ustvari borba protiv talijanskog jezika. Taj je jezik dugo bio u Dalmaciji, iako je u njoj bilo većinsko slavensko stanovništvo. Ljubiša je bio protivnik talijanaša, asimilacije slavenskog naroda i gubitka vlastitog jezika, što je najizrazitije prikazao u poznatom članku o talijanašima „Talijanci Dalmatovci“. Negirajući pogrešna polazišta zadarskog talijanskog lista *Il Dalmata* o tobožnjem talijanskom karakteru Dalmacije, Ljubiša navodi: „Čim nam dolitaju iz Talije knjige, koje razmiču granice svoje zemlje do preko naših granica, te svoje grabežljive čeljusti preko mora otvaraju, pokazujući kako bi nas proždrla da mogu – čim se nove

¹¹⁶ Izaslanik Ljubiša podnio je prijedlog ministru znanosti, da se uvedu u učione dalmatinske također i knjige ćirilicom tiskane. *Zemljak*, br. 39, 5. IV. 1874. Jedno pismo upućeno Mihovilu Pavlinoviću, u kojem ga između ostalog moli da Matiću preporuči tiskanje njegovih članaka pisanih ćirilicom. U pismu kaže: „Sad ti preporučujem da pišeš Matiću neka prime moje članke ćirilicom. To je od velike nužde i prijeke a kad se vidimo i kad ti kažem dat ćeš mi razlog. Ti znaš da kod mene nema u tome fanatizma, no je nešto treće, za koje se mora tako raditi, a to je (da se razumijemo) i prosvjete one strane naroda što ćirilicu čitaju.“ *Ljubišino Pismo Mihovilu Pavlinoviću*, Historijski arhiv Split, Mihovil Pavlinović, XLIV/10, Beč, 29. XII. 1868. Jedno pismo upućeno je Stojanu Novakoviću, u kojem mu se, između ostalog, govori o pripovijesti *Prokleti kam* i o pretisku ostalih pripovijesti ćirilicom. „No sad kad ste ministrom postali, treba da izpunite jednu moju staru želju, koju sam bio vam otkrio lani, no kad čuh da već niste ministar a ja pismom na vatru. U Dalmaciji ćirilica gine a u Boki se malo njivi. Rad bi dakle na trošak vaše vlade da se moje pripovijesti preštampaju sa ćirilicom, a tu mnogo troška nije. Otadžbina nemože niti će biti svakome pristupačna, a naše hiljadu đakova po Crnojgori, Boki i Bukovici nemaju knjiga dobrom prozom.“ *Stojanu Novakoviću*, Arhiv SANU, 8728, Beč, 11. XII. 1874. U Ljubišinu članku pod naslovom „Božidar Petranović“, a koji je napisao povodom njegove smrti iznosi: „Ali uprkos sviju muka i nevolja, on je u Dalmaciji prvi put izdao srpsko-dalmatinski Magazin ćirilicom, i činio kroza nj opet da se po svijetu čuje, da je ova naša domovina slavenska zemlja.“ S. M. LJUBIŠA, Božidar Petranović, *Zemljak*, Zadar, broj 105, Zadar, 16. IX. 1874.

¹¹⁷ „Prvi u nizu poticaja osamostaljenja srpskog pokreta bio je članak „Kud se dela ćirilica“ u kojem se, tvrdnjom kako ćirilici prijeti opasnost da će „isčeznuti sa lica dalmatinske zemlje“, krenulo putem njezine politizacije. *Zemljak* osuđuje Hrvate tvrdeći da su oni ćirilicu „prognali“ iz Učiteljskog zavoda u Arbanasima i iz Matice dalmatinske. Zbog svega ovoga se tvrdilo da, „usprkos zakonskoj i brackoj ravnopravnosti“, ćirilica stoji lošije u doba kad Narodna stranka ima većinu u Dalmatinskom saboru nego što je stajala u doba odnarođivačke politike novog apsolutizma. Reagirajući na ove optužbe, Narodni list istaknuo je kako nema potrebe da *Zemljak* ikome preporučuje ćirilicu jer je njezina kulturna važnost opće poznata, niti ima potrebe da je brani jer je narodnjaci ne napadaju.“ T. RAJČIĆ, *Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.)*, 224. – 225.

¹¹⁸ Radikalizirajući u ovakvom kontekstu polemiku oko ćirilice, *Zemljak* je optužio *Narodni list* za njezino protjerivanje te, s dosta pretjerivanja, ustvrdio da se zbog toga srpska čitateljska publika u Dalmaciji okrenula drugim listovima iz Vojvodine i Srbije. T. RAJČIĆ, *Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.)*, 226.

pridošlice talijanske preseljuju na naš kraj, da svoj novac na skupe kamate zakopaju, a po njoj svoje Talijance naseljuju, da ne bi li koji talijanski novčić ispanuo, te ga slavenske ruke zahvatile [...] tim ove iskopice našega naroda udarili na njega s najžešćim napadanjem, što su ga do sada učinili. I dosada su nam napadali jezik i psovali ga nejezikom; i dosada su nam namećali talijanštinu; da s nama ona vlada i upravlja; i do sada su se otimali o narodno pravo; ali danas sve je to po njih malo; danas nema u Dalmaciji Hrvata, a ono Srbalja, što je ispred turske sile pobjeglo u Dalmaciju, to su bogci, sirotni prognanici, koje je latinsko gostoljublje primilo na svoju zemlju, da se uza zemlje gospodara prihrane. Eto kuda je doprla talijanska drzovitost prama našem narodu.¹¹⁹ U navedenom članku govori o podređenom položaju Dalmacije, ali i njezinu pravu na ravnopravan položaj među slavenskim narodima.

Kao poliglot smatra da treba koristiti talijanski, latinski, njemački, mađarski jezik, ali je na prvom mjestu materinji jezik. Ukazujući na značaj njegovanja jezika za svaku narodnost, on hvali Čehe koji njeguju svoj jezik i „knjige poslanice koje Čeh Čehu piše, pak natpisi i nazivi, mjesto kuda su otpremljene, sve je u narodni jezik napisato“; a kudi dalmatinsko Primorje riječima da usred Beča „ima više javnih nadpisa po dućanima i obrtnim miestima u Srbsko-Hrvatskom jeziku, nego kroz cielu Dalmaciju“.¹²⁰ U Dalmaciji je previše talijanskih natpisa i govori se u njoj suviše talijanski. „U našem primorju, govoreći samo o gradovima koje val plače, Dubrovnik i Kotor dosta su dobro hranili narodni jezik u životu domaćemu, ali i oni na opću žalost natpise po javnim miestima, na dućanima, staništima, ćoskama u italijanskom jeziku drže. Strani putnici, koji kao iz njeke dražesti parabrodima Dalmaciju pohode, ne imavši vremena potanje ispitati narodne običaje, duh i nagon, moraju i neotice suditi po vidimome, moraju, naravno, kad te natpise vide, zaključiti, da su stanovnici tih gradova Italijanci, ili, što je gore, poitalijančeni.“¹²¹

Ljubiša je imao istaknutu ulogu u vremenu borbe za nacionalnu, prije svega slavensku identifikaciju naroda, jer je svojim radom i književnim i političkim doprinio slamanju talijanske nadmoći u našim primorskim gradovima. Kao reformator borio se za slavenski karakter Dalmacije i pravo korištenja materinskog jezika u javnoj uporabi.¹²²

¹¹⁹ S. M. LJUBIŠA, Talijanci Dalmatovci, *Zemljak*, 4. VII.; 7. VII. 1873.

¹²⁰ Stefan Mitrov LJUBIŠA, Črte narodnosti, *Il Nazionale. Prilog k Narodnom listu*, Zadar, br. 9, 26. III. 1862., 9.

¹²¹ S. M. LJUBIŠA, *Črte narodnosti*, 9.

¹²² M. ТЕРАВЧЕВИЋ, *Jedno poglavlje crnogorsko-italijanskih jezičkih, književnih i kulturnih veza: Stefan Mitrov Ljubiša*, 26.

ZAKLJUČAK

Promatrajući složenost zbivanja i odnosa u kojima se razvijala Ljubišina aktivnost kao izabranika Boke u Dalmatinskom saboru i zastupnika u bečkom parlamentu, njegov društveni, javni i kulturni rad, u vremenu borbe za nacionalnu, prvenstveno slavensku identifikaciju svog naroda, možemo zaključiti da Ljubiši pripada značajno mjesto u južnoslavenskoj povijesti XIX. stoljeća. Političar sa zapaženom ulogom u nacionalno-političkim previranjima šezdesetih i sedamdesetih godina XIX. stoljeća, jedan od istaknutih boraca za afirmaciju slavenstva duž Crnogorskog primorja i Dalmacije, nesumnjivo je utirao put onima koji su dolazili poslije njega.

Danas, 200 godina nakon Ljubišina rođenja, kada promišljamo o povijesnim, kulturnim, društvenim vezama koje su uspostavljene između crnogorskog i hrvatskog naroda, pozornost nam privlači ličnost S. M. Ljubiše, koji je svojim cjelokupnim radom pridonio boljem sagledavanju tih interakcija. Zato je bitno ne prepustiti zaboravu protagoniste tih složenih interkulturalnih i povijesnih veza, no i dalje treba otkrivati i rekonstruirati događaje i ličnosti s ciljem što bolje afirmacije kulturnog života u prošlosti ovih naroda.

PRILOG 1. Pismo Mihovilu Pavlinoviću, 22. XI. 1868.
(Izvor: Državni arhiv Split, Mihovil Pavlinović, XLIV/8)

Druzi moj ⁸ Pape ^{22. XI. 68}
 Preko mog oca iz dana vremena pisao
 sam ti da mi ovaj potulji obvezni
 is navodnog lista da je predam B.
 ali ti danas neimam toga odgovora.
 Učuo sam da si u njemu i on mi kaže
 da je po pomenom izjavi pravo toga
 pismo iz knjige od amonjani je
 te moje doba -
 Ispitaj me da mi potulji
 u istom cas ovaj B. obvezni. Ho
 čine ili ignora i komuniciraj mi
 svako B... i u isto vrijeme da mi
 pise kako iu ja da potulji on
 on tu obvezni koja imaju noma
 melnu vrijedost od 1000.
 Danas cel čine ovaj veli kugla

Čujem da oči da potulji ^{11-XLIV/8} protiv
 neki ignora stanje.
 Ja sam uveliko popravi moje
 interpellacije. Ho u tuu knjige
 mit u knjige zastupnici. I
 namo da se je potulji on
 dopis.
 Dae mi je B. obvezni ho
 uica od 100 f. Pri mi komu
 iu je potulji. On je na tako
 ovrnuta Dae da je ti knjige
 moje.
 Čujem da se toga jeho i
 obvezni jesam kraj knjige
 D. Pape 22. XI. 68.

PRILOG 2. Prvi dokument (na talijanskom) s Ljubišinih potpisom iz 1839.
(Izvor: Istorijski arhiv Budva, Fond S. M. Ljubiša)

Pubblica Beneficenza
Malgrado il no. B. S.
9. novembre a. D. H. 1839
con un percettato
fu alla scrivente
di un motore dai Carri
di Bracco, e di Sabiovi
fronni 1° per caducum,
per multa infl. tagli
dal preavvito D. a
che motivo della
hardata produzione
di Dignit. pullo stato
civile, la Beneficenza
nulla ricevette, ne la
Il Sindacato a Samobio,
ne l'Amministrazione
dei Tre comuni, si fu
alla ripresa del denaro
suo, ne un si fu severo
appreso
Budua 11 / 1839
Ljubiša

PRILOG 3. Pismo Matiji Mrazoviću, od 2. VIII. 1867.

(Izvor: Arhiv JAZU, XV, Beč, 2. VIII. 1867.)

Uzdani Dobrotome moj!
Bogom Brate!

Moja je namjera bila odavna pohoditi Zagreb, i upoznati se lično s onim ljudima kojima se i prije ličnog vidjenja duže naše grole miluju i volju. Ali su se svaka želja moja različite prirode protivila. Otvorjenje Akademije za vrijeme onog političnog stanja Slavaca; što je dotakalo braniti prava, i pod ličkom okrutna i nesnosna samostija; pri susretu moć do Zagreba doći. Nema je Zagreb sario. Tancim muzejima na dan se svoda stali.

U se se us togj kuci i na tome stali vammom vratimio selju i hlabom. Štavno je to otajato. vppone gaimno uz danica i privaganoiti.

Seljem te moj tu, a togj cecam.

Tvojaj Popodji dieno i Bogom djeci i noma korodja i bratinski kajdrav. Sivo!

U Beču na Janu dne 1867.

Tvoj Dobrotom
H. Mrazović

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Državni arhiv u Splitu (HR-DAST), S. M. Ljubiša Mihovilu Pavlinoviću, Mihovil Pavlinović, XLIV/10, Beč, 29. XII. 1868.

Arhiv SANU, S. M. Ljubiša, Stojanu Novakoviću, 8728, Beč, 11. XII. 1874.

TISKANI IZVORI I NOVINE

Crnogorac, 1872.

Govor zastupnika Stefana Ljubiše u dalmatinskom saboru dne 18 (30) januara 1877. O svom izboru. Pobježen i izdan nekolicinom zadarskih Srba, Zadar, tiskom I. Vodicke. *Hitropisna izvješća*, VIII. zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora otvorenog 22 Kolovoza a zatvorenog 26 Rujna 1866., Zadar, 1866.

Il Nazionale, *Narodni list*, *Prilog k Narodnom listu* i *Supplemento al Nazionale*, Zadar, 1862., 1867., 1870., 1876.

Izvišća brzopisna i analitična XVI., zasjedanja zemaljskog sabora dalmatinskoga, Zadar, 1877.

Pozor, 1867.

S. M. LJUBIŠA, *Govor poslanika na Carstvenyj Savt Stefana Ljubiše, držan u shdnicy 11. Septembra 1861, na Srbskiy ezúk*, Beč, c. kr. dvorska i državna pečatnja, 1861., 1 – 4.

Spisi Zemaljskog sabora za 1868. N. 137 – D.

Spisi zemaljskog sabora, 1873., 1874., 1875.

Srpsko-dalmatinski magazin, 1845.

Stenografske Protokolle, 37., 47. 1867. i 1870.

Zemljak, 1873., 1874., 1875.

INTERNET IZVORI:

Stenographische Protoka/le uber die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes, 1860. i 1870. Österreichische Nationalbibliothek. ALEX Historische Rechts-und Gesetzestexte Online https://alex.onb.ac.at/static_tables/spa.htm. Datum pristupa: 20. lipnja 2022.

<https://proleksis.lzmk.hr/4553/>. Datum pristupa: 20. lipnja 2022.

LITERATURA:

CETNAROWICZ, Antonio, *Narodni preporod u Dalmaciji, Od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, Zagreb, 2006.

CETNAROWICZ, Antonio, *Parlamentarna działalność Stefana Mitrova Ljubišy na forum Rady Państwa w Wiedniu*, in: *Polonia. Italia. Mediterraneum. Studia ofiarowane*

- Pani Profesor Danucie Quirini Popławskiej*, Ł. Burkiewicz, R. Hryszko, W. Mruk & P. Wróbel (Eds.), *Historia Jagellonica*, Kraków, 2018., 375 – 386.
- CRKVENČIĆ, Ivan, SCHALLER, Antun, Boka Kotorska: etnički sastav u razdoblju austrijske uprave (1814. – 1918.), *Hrvatski geografski glasnik*, god. 68/2006., br. 1, Zagreb, 2006., 51 – 71.
- FORETIĆ, Dinko, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX. stoljeća do prvog svjetskog rata, u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, ur. J. Jakša Ravlić, Zagreb, 1969., 9 – 46.
- FORETIĆ, Dinko, Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX stoljeća do prvoga svjetskog rata, u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, J. ur. Jakša Ravlić, Zagreb, 1969., 46 – 77.
- FORETIĆ, Dinko, Borba za ponarodivanje općina u Dalmaciji (1865–1900), u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, ur. J. Ravlić, Zagreb, 1969., 87 – 191.
- FORETIĆ, Dinko, O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX. stoljeću, s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti, u: *Dalmacija 1870.*, Zadar, 1972., 63 – 86.
- GANZA-ARAS, Tereza, Pitanje ujedinjenja nakon uspostave dualizma, U: *Dalmacija 1870.*, Zbornik, Zadar, 1972., 201 – 234.
- GANZA-ARAS, Tereza, Mihovil Pavlinović u sukobu između liberalizma i klerikalizma, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, ur. Nikša Stančić, Makarska, Zagreb, 1990., 89 – 117.
- HAUPTMANN, Ferdo, General Rodić i politika austrijske vlade u Krivošijskom ustanku, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. 12/1961., Sarajevo, 1962., 65 – 74.
- JAKIR, Aleksandar, Dalmacija u procesima stvaranja moderne nacije u 19. i 20. stoljeću, *Spalatumque dedit ortum – U Splitu bio je rođen*. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, ur. Ivan Basić, Marko Rimac, Split, 2014., 341 – 367.
- JOVANOVIĆ, LJ., *Život St. M. Ljubiše*, Beograd. 1903.
- KÖRBLER, Đuro, Stefan Mitrov Ljubiša i njegova okolina, *Rad JA*, knj. 229., Zagreb, 1924., 101 – 187.
- LUKETIĆ, Miroslav, Ljubiša u crnogorskoj štampi, u: *Stefan Mitrov Ljubiša*, Zbornik radova, ur. Janko Đonović, Titograd, 1976., 149 – 159.
- LJUBIŠA, S. M., *Boj na Visu*, Spjevao St. Lj. u Zagrebu 1866. Brzotiskom Ante Jakića
- LJUBIŠA, S. M., *Pripovijesti crnogorske i primorske. Skupio, složio i pregledao Sćepan Mitrov Ljubiša*, Dubrovnik, 1875.
- LJUBIŠA, S. M., *Životopis*, Srpska zora, Beč, 1878.
- LJUBIŠA, S. M., Kritičko izdanje, I – V., Titograd, 1988.
- LJUBIŠA, S. M., *Sabrana djela*, Kritičko izdanje, III., Boj na Visu, Prevodi, Članci, Govori, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1988.

- MACAN, Trpimir, Suradnja i sukobi Mihovila Klaića i Stefana Mitrova Ljubiše, *Historijski zbornik*, god. XXXI. – XXXII., 1978. – 1979., Zagreb, 1980., 151 – 163.
- MAŠTROVIĆ, Vjekoslav, Jezično pitanje u doba narodnog preporoda u Dalmaciji, u: *Narodni preporod u dalmaciji i Istri*, zbornik, Zagreb, 1969., 219 – 242.
- NOVAK, Grga, *Prošlost Dalmacije*, knjiga druga, Split, 2004.
- PERIĆ, Ivo, *Dalmatinski sabor*, Zadar, 1978.
- PERIĆ, Ivo, Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića, u: *Politički portreti iz prošlosti Dalmacije*, Split, 1990., 5 – 72.
- PERIČIĆ, Šime Tome, *Povijest Dalmacije od 1797. do 1860.*, Zadar, 2006.
- PETROVIĆ, Rade, Stefan Mitrov Ljubiša – nacionalni i politički radnik, u: *Stefan Mitrov Ljubiša*, Zbornik radova, ur. Janko Đonović, Titograd, 1976., 125 – 147.
- PETROVIĆ, Rade, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću. (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860 – 1880.)*, Sarajevo, 1968.
- RAJČIĆ, Tihomir, Srpski list o Mihovilu Pavlinoviću (1880 – 1887), *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 33, 2001., no. 1., Zagreb, 2001., 129 – 143.
- RAJČIĆ, Tihomir, Pregled uloge Srpske pravoslavne crkve u nastanku i razvoju srpskog nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 27, No. 51, 2003., Zagreb, 2003., 101 – 114.
- RAJČIĆ, Tihomir, Srpski nacionalni pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 47/2005., Zadar – Zagreb, 2005., 341 – 361.
- RAJČIĆ, Tihomir, Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873. – 1878.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 56/2014., Zadar – Zagreb, 2014., 213 – 233.
- RAŽNATOVIĆ, Mihailo, *Pučko krasnorječje*, Titograd, 1964.
- ROTKOVIĆ, Radoslav, Ljubišino posredovanje u nabavci oružja za ustanike u Boki 1869. godine, u: *Stefan Mitrov Ljubiša*, Janko Đonović (ur.), Zbornik radova, Titograd, 1976., 161 – 166.
- SEKULIĆ, Isidora, *Domaća književnost*, I, Novi Sad, 2002.
- STANČIĆ, Nikša, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, Zagreb, 1980.
- STIPČEVIĆ, Nikša, Ljubišina pisma Vaclavu Zeleniju, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XXIII, 2., 1975., Novi Sad, 1975., 259 – 273.
- SUBOTIĆ, Jelisaveta, Prilog biografiji Stefana Mitrova Ljubiše, *Boka*, br. 10, Herceg Novi, 1978., 219 – 231.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, Podgorica, 2010.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka, Doprinos Stefana Mitrova Ljubiše crnogorskom književno-kulturnom razvoju u drugoj polovini XIX vijeka, u: *Književnost i jezik u funkciji promovisanja univerzalnih vrijednosti i identitetskih komponenti crnogorskog društva*, ur. D. Bogojević, Nikšić, 2017., 43 – 58.

- TEPAVČEVIĆ, Miodarka, Jedno poglavlje crnogorsko-italijanskih jezičkih, književnih i kulturnih veza: Stefan Mitrov Ljubiša, *Studi slavistici, Rivista dell'Associazione Italiana degli Slavisti (A. I. S.)*, 2019., XVI, 2, Firenze, 2019., 17 – 36.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka, Tvoračka samosvijest Stefana Mitrova Ljubiše (tragom umjetnosti riječi), u: *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše u svom vremenu i danas (1878–2018)*, Zbornici radova sa naučnih skupova, ur. R. Ivanović, Podgorica, 2019., 357 – 377.
- VUKMANOVIĆ, Jovan, *Paštrovići, antropogeografsko-etnološka ispitivanja*, Podgorica, 2002.